

GÖTEBORGS UNIVERSITET
INST FÖR HISTORISKA STUDIER

Gropar i sten

- Arkeologi och folklöre kring estniska skålgropsstenar

Elin Pirso

Institutionen för historiska studier

Göteborgs universitet

Arkeologiskt självständigt arbete på fördjupningsnivå, 15 hp

HT 2022

Handledare: Anders Gustafsson

Abstract

The country of Estonia holds over 1800 known cup-marked stones, but their origin is clouded in mystery and even more questions. There is no way to accurately date these ancient monuments as of today, but there are different patterns to explore connected to other archaeological monuments, geographical scatter and folklore. This thesis explores the difference between cup-marked stones and other sacred stones around Estonia, in which social climate the folklore surrounding them has emerged and how the country's intense history of occupations and segregation has influenced the archaeological work. Additionally, this thesis will also examine through a cultural heritage angle which place cup-marked stones have in contemporary Estonian society.

Keywords: Cup-marked stones, Estonian Folklore, Estonian Archaeology, Ohvrikivi, Hiis, Kultusekivi, Ukukivi, Estonian history, Sacrificial stones, Cupmarks, Petroglyphs

Omslags bild; M. Koppel, 2009, Kultusekivi, Saremaa.
<https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=imagegallery&id=12261>
(19. 12. 2022)

Innehåll:

Förord	1
1. Inledning	1
1.1. Presentation av ämnet	1
1.2. Syfte & Frågeställningar	2
1.3. Avgränsningar	2
1.4. Begreppsförklaring	3
2. Metod och material	4
2.1. Teoretiska perspektiv	6
2.1.2. Kritik mot valda teoretiska perspektiv	8
2.2 Källkritik	10
3. Forskningsöversikt	10
3.1. Arkeologihistoria Estland	10
3.2. Skålgropsstenarna i estnisk arkeologi	13
4. Estniska skålgropsstenar – en översikt	17
4.1. Geografisk spridning	17
4.2. Att datera sten	19
4.3. Geologiska egenskaper	20
4.4. Teorier kring skålgropsstenar	21
4.5. Skålgropsstenarnas ljud	23
5. Estniska skålgropsstenar i folklöre	24
6. Religion och kult	27
6.1. Hiis och heliga lundar – en förklaring	27
6.2. Skandinavisk döds kult	29
6.3. Skålgropsstenar och kult – den agrara teorin	31
7. Skålgropsstenar i modern tid	32
7.1. Lagstiftning kring kulturarv i Estland	32
7.2. Nationalromantisk press	33
7.3. Hur någonting ställs ut	35
7.4. Förstörelse av skålgropsstenar	38
7.5. Skålgropar i det vilda	38
7.6. Modernt användande av fornlämningar	39
Slutsats – en diskussion om kulturarv, arkeologi och identitet	41
Sammanfattning	44
Referenslista	46

“The legend is a complex genre which is not restricted to supernatural dimensions. It includes material and inspiration drawn from the poetic and the fantastic, the historical and the social space. It is also a genre of symbolic expression, which manifests a specific worldview. As a belief-related genre, the legend can also express the anxieties and insecurities caused by a rapidly changing society, fears of the unknown, aspirations towards economic stability and other important matters of social psychology”

(Ülo Valk 2014:236)

Förord

Jag skulle vilja tacka min estniska familj för deras tålamod vid hjälp av översättning och för att alltid ha välkomnat mitt intresse för estnisk kultur genom att tillhandahålla mig med böcker om ämnet. Ytterligare tack till alla de akademiker verksamma i Estland och Sverige som hjälpt mig med källmaterial samt kloka ord på vägen. Jag vill även tacka min svenska familj som alltid har hejat på mig och uthärdat min besatthet av allehanda olika typer av ristningar i sten. Speciellt tack till mina söner som alltid funnits vid min sida av mina studier.

1. Inledning

Under mina resor till Estland har få saker förundrat mig som de många skålgropsstenarna, vilka utgör en del av det nordestniska landskapet. Min personliga koppling av att vara uppvuxen bland skålgropar återfunna runtomkring Skaraborg, har varit en bidragande faktor till nyfikenheten som väkts till de estniska motsvarigheterna. Nyfikenhet som troligen bottnar i att se något familjärt men ändå annorlunda.

Under sommaren 2021, vid ett besök på Eesti Rahva Muuseum (ERM, Estlands Nationalmuseum), fann jag mig ståendes en lång stund framför ett stenblock. I stenblocket fanns åtskilliga skålgropar fyllda av mynt som blänkte under museilampornas sken. Samma skålgropssten diskuterades i en e-mail konversation mellan mig och Pille Runnel, forskningschef vid ERM, under hösten 2022. Skålgropsstenen på ERM är en del av en interaktiv utställning som redovisar Estlands utveckling i den moderna tidsepoken. Den bedömdes att inte uppfylla kriterierna för att visas i utställningarna som behandlar forntiden i Estland, fastän skålgropsstenen misstänks vara från nollhundralet (Runnel 2021:131).

En fornlämning som inte ställs ut som en fornlämning, vilken dessutom inkorporerat moderna ting (i form av nutida mynt) var tillräckligt för min nyfikenhet att rinna över. Definitionen vad en fornlämning är, gapet mellan nutid och dåtid såväl som teorierna bakom dessa skålgropsstenar blev omöjligt att lämna orört.

1.1. Presentation av ämnet

Denna uppsats kommer att handla om estniska skålgropsstenar i kontext av estnisk arkeologihistoria, arkeologiska undersökningar och det lokala etnologiska materialets påverkan på teorierna som omgärdar dessa. De estniska skålgropsstenarna kommer att betraktas genom en generell lins i uppsatsen och som en egen fornlämningskategori. Vid partikulära exempel så kommer specifika skålgropsstenar att påtalas. Uppsatsen kommer även att utgå från svensk litteratur som behandlar svenska skålgropar, i syfte att bygga en tydligare uppfattning om skillnader och likheter gentemot estniska skålgropsstenar. De svenska skålgroparna kommer inte att ta upp mycket plats i diskussionen, då uppsatsens fokus är på estniska skålgropsstenar. Besöken jag gjort vid de svenska skålgroparna är för att bygga en egen uppfattning, dessa besök kommer inte att belysas mer ingående.

Definitionen av fornlämningskategorin skålgropssten i Estland skiljer sig mot hur man diskuterar skålgropar i ett svenskt arkeologiskt sammanhang. Mer om detta framkommer i

kapitel 1.3. som handlar om avgränsningar.

Skålgropar är en väl dokumenterad och vetenskapligt utforskad arkeologisk fornlämningsstyp återfunnen inom olika miljöer. Från att finnas inuti neolitiska megalitgravar i Skottland till att ha ristats av den Natufiska kulturen, 13000 f.Kr. – 9500 f.Kr. i Levanten (Schweizerisches Archiv für Volkskunde 1928:145, Nadel & Lengyel 2009:37, Lundin:2012:7). Skålgroparna har upptäckts på platser med stora avstånd mellan sig, på olika kontinenter som Australien, Asien och Amerika (Tvauri 1999:120). Skålgropar som fornlämningsstyp är således inte låsta i en kultur, tidsepok eller geografisk plats. Även om de olika skålgroparnas innebörd, tolkning och syfte nog kan skilja sig åt mellan dessa exempel.

Utöver att placera de estniska skålgropsstenarna i ett arkeologiskt sammanhang, kommer uppsatsen även placera dem i ett kulturarvssammanhang. Skålgropsstenarna förekommer i lokala legender och berättelser, vilka möjligtvis har bidragit till en fortsatt tradition att bruka dessa fornlämningar, även utanför museets väggar.

1.2. Syfte & Frågeställningar

Uppsatsens syfte är att utforska hur estniska skålgropsstenar har undersökts och diskuterats inom arkeologisk forskning, samt hur folktro och religiösa föreställningar kan ha bidragit till deras tolkningar och status som kulturlämningar idag. Frågorna som kommer behandlas under uppsatsens kapitel är följande:

1. Hur definieras skålgropsstenar i Estland från ett arkeologihistoriskt perspektiv till idag?
2. Vilka samhälleliga faktorer har spelat roll vid tolkningarna av denna fornlämningskategori?
3. Vilken roll spelar folktro och religion i samband med skålgropsstenarna?
4. Hur skyddas och åskådliggörs skålgropsstenar som delar av Estlands kulturarv idag?

1.3. Avgränsningar

Avgränsningarna i uppsatsen innefattar bland annat att diskutera estniska skålgropsstenar som en generell fornlämningskategori och inte på en partikulär nivå. Dock kommer specifika skålgropsstenar att tas upp när detta är lämpligt för att illustrera exempel. Estniska skålgropsstenar är en stor kategori, vilken innefattar stenar vars yta har bearbetats, där en eller flera gropar har knackats in. Skålgropsstenarna kommer i många olika storlekar, från små flyttblock vilka kan vara av 'fick-storlek' till stora hällar. Det är inte storleken eller antalet gropar som bestämmer vilken kategori fornlämningarna har. Det är kombinationen av gropar och sten som bildar fornlämningskategorin *skålgropssten*.

I en svensk arkeologisk kontext är det vanligt att råka på fornlämningskategorin *skålgropar*. Inom det svenska arkeologiska resonemanget kategoriseras skålgroparna som en typ av hällristning. Detta skiljer sig från hur man betraktar groparna i Estland, där hällristningar och skålgropsstenar inte tillhör samma fornlämningskategori. I ett svenskt arkeologiskt sammanhang är gropen det som utgör fornlämningen och fornlämningsstypen är kategoriserad som en hällristning (Raa.se1).

Då skålgropar är vanligt förekommande (den vanligaste hällristningstypen i Sverige) inom arkeologiska sammanhang, är det viktigt att tidigt i diskussionen göra en distinktion mellan hur dessa liknande fornlämningskategorier betraktas i respektive land. Distinktionen kommer att förklaras ytterligare under kapitlet ”1.4. Begreppsförklaring”.

Uppsatsen innehåller högst aktuella kulturarvs aspekter, vilka diskuterar varför skålgropsstenarna i Estland har ett starkt band till folktro och hur denna association kan ha påverkat de arkeologiska beskrivningarna av dessa fornlämningar. Därtill berörs viktiga punkter inom arkeologisk historia i Estland i denna uppsats, samt vart skålgropsstenarna har sin plats inom estniskt kulturarv idag.

1.4. Begreppsförklaring

Skålgropsstenar och skålgropar kan vara samma sak som offerstenar, men långt från alla offerstenar är alltid skålgropsstenar eller har skålgropar. Allt beror på stenens kontext.

Det estniska språket härstammar från den finsk-ugriska språkfamiljen, vilket innebär att det inte liknar det svenska språket, vars rötter härstammar ur den nordgermanska språkfamiljen (Isof.se1, Isof.se2). Frånsett denna skillnad blir uttryck väldigt lika när de översätts till svenska, och för att undvika vidare förvirring i texten så kommer estniska skålgropsstenar refereras till annorlunda från svenska skålgropar. Stundvis kommer estniska namn att användas på dessa fornlämningar i estnisk kontext, och svenska benämningar på stenarna i den svenska kontexten. I texten så innebär uttrycket *skålgropssten* en estnisk kontext och uttrycket *skålgrop* en svensk kontext. Uttrycken ser snarlika ut och det handlar om liknande lämningar, men kontexten är annorlunda och behöver därför klargöras.

Enligt Riksantikvarieämbetets app *Fornsök* tillhör svenska skålgropar kategorin hällristningar, oavsett om dessa återfinns på lösa flyttblock, runstenar, på stenkammargravar eller på hällar (Raa.se2). Gör man en sökning via estniska *Kultuurimälesteste register*, vilket är en likvärdig sökmotor som Riksantikvarieämbetets *Fornsök*, så dyker ingenting upp under ”petroglüüf” (estniska för hällristning). Emellertid är det genom sökningar efter: ”hiiekivi”, ”ukukivi”, ”lohukivi” ”kultusekivi” och ”ohvrikivi” som man finner skålgropsstenarna i registret (Muinas.ee). Samma mönster följer vid litterära exempel, uttrycket ”hällristningar” (eller petroglyphs) tas endast upp i kontext av Sverige och ”skålgropsstenar” (eller ”cup-marked stones”) nämns i estniska sammanhang, dessa två kolliderar aldrig med varandra (Tvuari 1999:159, Lang 2007, Raa.se1).

När det förekommer ytterligare ristningar på skålgropsstenarna i form av ”kanaler”, ”bågar” eller ”kors” så benämns dessa inte som hällristningar utan som en del av skålgropsstenen (Tvuari 1999:132–136). Det är av största vikt att förstå hur olika termer används för att klargöra skillnaden kontexten har för den arkeologiska tolkningen av fornlämningarna. Med olika kulturella utgångspunkter bildas olika sätt att diskutera dessa fornlämningskategorier (oavsett sina likheter). Det är också viktigt att förstå den kulturella skillnaden för att kunna ta till sig informationen kring dessa fornlämningar så korrekt som möjligt.

Estniska uttryck:

- Ohvrikivi – Offersten, det frekventaste använda uttrycket för skålgropsstenarna i Estland, kan även användas för andra typer av stenar som innehåller stora hål eller inga hål alls
- Ohvrikivid – Plural av ohvrikivi
- Kultuskivi – Kultsten
- Kultusekivid – Plural av kultuskivi
- Hiiekivi – Helig lund sten
- Lohukivi – Sten med hål/or/gropar, det modernaste vetenskapliga uttrycket för dessa fornlämningar
- Lohukivid – Plural för lohukivi
- Ukukivi – Uku är en vädergud från estnisk mytologi, man tros ha offrat till honom vid stenarna
- Ukukivid – plural av Ukukivi
- Skålgropssten – Fornlämningskategorin som innebär runda gropar inknackade på ytor av sten i estnisk kontext

Svenska uttryck:

- Skålgrop – Fornlämningskategorin hällristning som innebär runda gropar inknackade på ytor av sten i svensk kontext, kan förekomma tillsammans med figurativa hällristningar
- Offersten – Ytterligare begrepp för skålgropar på flyttblock
- Älvkvarn – Ytterligare begrepp för skålgropar, Sveriges första riksantikvarie Johannes Bureus benämner skålgropar som ”elfkällor” under sekelskiftet 1500–1600 (Jansson 2018:10–11)

2. Metod och material

Min metod består huvudsakligen av att samla och ta del av information genom vetenskaplig litteratur om estniska skålgropsstenar, skålgropar och om arkeologiska- och kulturteoretiska perspektiv. Jag har även använt mig av e-mail kontakt för att direkt fråga insatta akademiker på andra sidan Östersjön om vägledning att hitta ytterligare material (Mailkorrespondens med Ülo Valk, Pille Runnel och Kätlin Jansons 2022). Denna korrespondens har varit till stor hjälp och bidragit till att jag fått ta del av databaser för folklöre, fornlämningar, och rapporter som jag inte hade hittat utan deras guidning.

Metoden består även av att ta del av skålgropsstenar och skålgropar utanför litteraturens ramar. Jag har gjort besök på ERM (nationalmuseet) i Tartu (17/6–2022), samt varit i Harju län i norra Estland, för att betrakta dessa fornlämningar innanför och utanför museimiljön (sporadiskt under 2021–2022 har dessa resor utomhus tagit plats). Stenarna som besökts ute i landskapet kommer att tilldelas exakta datum vid användning. Mitt senaste besök på ERM i juni 2022 är när beslutet om att skriva min kandidatuppsats om just skålgropsstenarna togs. Detta var inte ett organiserat besök, den informationen som införskaffades fanns skriven på informationsskylten vid stenen. Trots att besöket var oorganiserat så fotograferades skylten, med förhoppning att kunna kontakta ERM för mer information senare om denna specifika skålgropssten.

Jag har därtill haft e-mail korrespondens med Eleonora Lisette Rjabinin (18/11–2022) som arbetar för registret på *Muinas.ee*, och fått godkännande att använda deras registerbilder i utbyte mot att jag tillämpar källförteckningsformulan hon redogjort för mig. Jag har även gjort besök på Falbygdens museum (2/10–2022) för att betrakta svenska skålgropar, samt rest runtomkring Skaraborg för att se dem ute i landskapet. Detta för att bilda mig en förståelse om hur skålgropar uppfattas arkeologiskt inom Sverige. Förståelsen är viktig för att bygga en djupare insikt om skillnaden hur de uppfattas som lämningar i Estland. Därtill har sökmotorn *Fornsök* på Riksantikvarieämbetets hemsida (Raa.se) nyttjats, för att läsa anteckningar som tagits angående skålgroparna jag besökt.

De estniska arkeologihistoriska källorna om skålgropsstenarna kommer att presenteras i kronologisk ordning, då uppsatsens tidigare källor härstammar från det sena 1800-talet (Jung 1898) och andra är publicerade under 2010-talet (Kimber 2016). Tolkningar och vetenskap har således utvecklats från den äldsta källan till den yngsta. Exempel på folklöre som nämner skålgropsstenarna i Estland har samlats in genom en folkloristisk sökmotor, sökmotorn kan underlätta förståelsen för att diskutera vilken plats dessa fornlämningar har haft i det estniska samhället. Den folkloristiska sökmotorn benämns som *Kirmus.ee*.

Viss litteratur som uppsatsen bygger på är på sitt originalspråk (estniska). Med dessa texter har jag använt mig av relaterade texter (på engelska eller svenska) som är grundade på de estniska. Jag har även använt mig av översättningsprogram som översätter både till engelska och svenska, för att sedan jämföra de översatta verken med varandra och till sist med originalspråket. Familjemedlemmar och vänner vars modersmål är estniska har därtill kontrollerat att jag översatt korrekt, när mina egna kunskaper på estniska inte varit tillräckliga.

Viktigt material som används för att bygga denna uppsats är sammanställningar av arkeologisk historia i Estland så som *Archaeological research in Estonia 1865–2005* av Valter Lang & Margot Laneman (red) (2006) och verk författade av några historiska arkeologer själva som exempelvis Jaan Jung (1889) som författat bland annat *Muinasaja teadus - Eestlaste maalt* (Förntida vetenskap – Från esternas land). Det är viktigt att läsa både om och av dessa betydande arkeologer i estnisk historia, för att bygga en klar uppfattning av deras plats i vetenskapen. Flera viktiga källor som denna uppsats bygger på är *Estonian approaches to culture theory* (2014) av Valter Lang och Kalevi Kull, *The cup-marked stones of Estonia* (1999) av Andres Tvauri, *Cupmarks* (2015) av Christian Horn, *Archaeological theory* (2020) av Matthew Johnson, *Bilder av betydelse: hällristningar och bronsålderslandskap i nordöstra Östergötland* (2002) av Katherine Hauptman Wahlgren, *Contemporary Deposits at Sacred Places: Reflections on Contemporary Paganism in Estonia and Finland* av Jonuks Tönno och Tiina Äikäs (2019) och Andres Kimbers *Vaated, helid ja maastik – lohukivid Rebala muinsuskaitsealal* (2016) (Utsikt, ljud och landskap – Skålgropsstenar i Rebala arvskyddsområde).

En uppsjö av vetenskapliga texter som berör arkeologiska lämningar i Estland, arkeologisk teori, översättningsprogram, kulturteori, sammanställningar av folksagor, sökmotorer online och studiebesök för att själv betrakta stenarna i sina respektive miljöer, är vad som krävs för att få alla dessa olika pusselbitar i uppsatsens arkeologiska- och kulturarvs aspekter att passa ihop. Metodens många olika grenar kommer sedan genom en röd tråd att besvara frågorna.

Värt att notera är att Estland och Sverige har väldigt olika historieskrivningar. Estland blev ett fullt självständigt land år 1991 från Sovjetunionen, dessförinnan har landet ockuperats i omgångar av Ryssland, Tyskland, Danmark och Sverige sedan 1200-talet. Estlands första

självständighet skedde under 1918–1940, för att sedan bli ockuperat ännu en gång och utropas till en sovjetisk republik. Innan självständigheten 1991 ockuperades landet av Sovjetunionen och Tyskland, vilket kom att påverka kulturarvet, arkeologin och den estniska identitetsskildringen fram till idag. Dessa aspekter utvecklas under uppsatsens gång med tydliga källor. I Sverige har freden officiellt existerat sedan 1814 (fälttåget mot Norge), och landet har i modern tid inte varit ockuperat på ett likvärdigt sätt som Estland. Detta skiner igenom när man läser om estnisk arkeologihistoria och det är värt att bära med sig under uppsatsens gång, då detta i högsta grad påverkar kulturarvet i dagens Estland.

Skålgropsstenar och skålgropar har dokumenterats genom flera århundraden, på många olika sätt. Denna uppsats är dock unik. Den är skriven på svenska och kommer att fokusera på skålgropsstenar. I svenska artiklar nämns estniska skålgropsstenar oftast i förbigående i ett hållristningssammanhang och de är sällan den arkeologiska diskussionens centrala punkt. Uppsatsen utforskar även likheter och olikheter mellan fornlämningstyper vars vitala skillnad ligger i kontexten (i det här fallet geografiska, historiska och kulturella). Uppsatsen innehåller förutom arkeologiska aspekter även kulturarvs aspekter fram till modern tid, samt undersöker hur äldre spekulativa tolkningar av dessa fornlämningar förvandlats till moderna 'sanningar'.

2.1. Teoretiska perspektiv

För att kunna bearbeta materialet som används för denna uppsats så har några olika teoretiska ramverk tillämpats. Det är både arkeologiska- och kulturarvs aspekter som behandlas i texten, vilket innebär att den innefattar tvärvetenskap innehållandes bland annat etnologi, naturvetenskap, och arkeologi.

Kontextuell arkeologi är en teoriram som bygger på kontexter, vilket är passande för att analysera de estniska skålgropsstenarna. Skålgropsstenar är passande för kontextuella teorier och tolkande, då skålgropsstenarna som fornlämningar inte innehåller figurativa ristningar eller skrift vilka berättar om stenarnas ursprungliga användningsområde.

Enligt Ian Hodder finns tre dimensioner att ta hänsyn till när man har att göra med kulturella objekt:

- Hur objektet är involverat i utbytet av energi, information och materia
 - Hur ett objekt används och hur detta reflekterar sociala förhållanden, strukturer, känslor, religion osv
 - Det föränderliga historiska tolkandet och associationerna av objektet
- (1987:1)

Det är specifikt interaktionen mellan forntida människor och de arkeologiska lämningarna som är av intresse, för någonstans i kontexten finns möjlighet att utvinna nya teorier. Hodder menar att tolkningen av en fornlämning eller historiska företeelser inte bara är intressanta i sin samtida kontext (det historiska samhället), utan också i kontexten av dess arkeologiska tolkning och data (1987:3). Denna kontext är föränderlig, vilket är kärnan för just kontextuell arkeologi (Hodder 1987:8).

Hermeneutisk arkeologi är en teori som ligger nära kontextuell arkeologi. Ordet hermeneutisk kommer från budbäraren Hermes i grekisk mytologi, vilket också avslöjar lite om denna typ av arkeologisk teori. Teorins grundare anses vara Friedrich Schleiermacher, filosof och

språkforskare (Olsen 2003:90). Hermeneutisk teori fokuserar inte på *vad* vi vet, utan *hur* vi förstår material och vad forntida människors intentioner kan ha varit när dessa objekt först utformades och användes (Johansen & Olsen 1992:419, Johnson 2020:112). Denna typ av teoriram används främst för tolkning av: texter, sociala företeelser av olika slag, konst och artefakter (Johnson 2020:288), vilket passar perfekt för uppsatsens fornlämningstyp. Hermeneutisk teori stämmer även överens med delen av uppsatsens metod vilken utforskar bandet mellan estnisk kulturteori och folklöre i samband med skålgropsstenarna. I hermeneutisk anda så kan folksagor vara en grund till att utvinna information, man behöver bara läsa dem 'rätt'. Genom att ta hänsyn till vilken kontext dessa berättelser har uppstått och försöka utläsa vilken information man kan extrahera från dem. *Hur* vi läser dessa lokala legender kan ha en avgörande roll för informations samlandet. För att styrka appliceringen av att använda denna form av teoriram vill jag presentera två exempel från estniska folksagor, där ytterligare information finns att utläsa emellan raderna:

1. I en saga vanhedrar ett brudpar en helig skog för att kunna ha ett fint dansgolv åt sina bröllopgäster. Därefter vänder sig skogens magi mot brudparet vilka förvandlas till ekar, tillsammans med sina gäster. Denna magiska bröllopsfest är tillskriven att utspela sig i Lehmja (*Estniska sagor och sägner* 1945:17–18).
2. I en annan saga bor en elak godsherre i Äksi, och denna godsherre straffar oskyldiga arbetare genom att binda fast dem mot träd för att sedan aga dem. En magisk figur dyker upp och förvandlar godsherren tillsammans med sin vagn till ett stort stenblock ute på en åker i Äksi (*Estniska sagor och sägner* 1945:53–54).

Figur 1: Illustration av Kristjan Raud av Lesknaiste Ohvrikivi, 1926, föreställer kvinnor vid en offersten. Bilden ägs av Eesti Kunstimuuseum SA.

Hur man läser dessa berättelser är dock viktigt, för det finns samhällelig, arkeologisk och geografisk information att utläsa från båda exemplen. För att extrahera denna information måste en undersökning genomföras via annat källmaterial än sagorna själva. Faktum är att det finns ett naturreservat i Lehmja innehållandes massor av ekar (Lehmja Tammik), där den äldsta levande eken daterades till 374 års ålder vid en provtagning 2003 (Rae.ee). Det finns

även en registrerad skålgropssten (nr 18544) vars höjd når upp mot 2 meter och största omkrets når 9 meter (vilket kan uppfattas som stort), denna sten finns ute på en åker i Äksi (Muinas.ee1). *Hur* man läser en text spelar alltså roll för utvinningen av information.

Metoden kommer i begränsad omfattning innehålla litteratur som berör svenska skålgropar. Anledningen är dels för att dessa rent fysiskt är likartade, för att det finns mycket lättillgängligt material i Sverige om skålgropar och på grund av att inom den estniska arkeologin nämns teorier angående skandinavisk döds kult i samband med skålgropsstenarna (Runnel 2021:130). Om 'döds kults-teorin' ursprungligen uppstått via en strukturalistisk typ av arkeologisk teoriram (vilken kan ha konstruerat denna spekulativa 'sanning') utforskas under uppsatsens kapitel.

Teoriramen utgår även från estnisk kulturteori för att ge ännu mer kontext till folkloren som finns angående estiska skålgropsstenar. Denna kulturteori bygger på hur samhället såg ut när lokala legender kom till och vad legenderna kan säga mellan raderna genom att sättas in i en historisk och kulturell kontext.

2.1.2. Kritik mot valda teoretiska perspektiv

"Their 'motives', like their emotions, have been lost forever, just because they were illusions. Does that matter?" (V. Gordon Childe 1956:172)

Uppsatsen bygger på kontextuella och hermeneutiska ramverk, dessa teoriramar är inte utan kritik inom den arkeologiska världen. Matthew Johnson är väldigt tydlig i sin kritik riktad mot den romantiska bilden av hur det förgångna skulle som genom ett trollslag möta nutid. Johnsons kritik är grundad i att klyftan som existerar emellan då och nu aldrig kan mötas (2020:14). Det är den arkeologiska informationen och hypotesen som ligger på botten av den stora klyftan emellan dåtid och nutid, vilket är problematiskt för att finna svar på vad skålgropsstenarnas ursprungliga syfte varit.

Bjørnar Olsen är av en tillika kritisk inställning. Olsen påpekar även hur problematiskt det är att försöka fastställa historiska kontexter, då alla människor är påverkade av sina egna historiska och kulturella bakgrunder (2003:86–87). I sin kritik illustrerar Olsen detta genom ett exempel om Oscar Montelius typologiska metoder, där Montelius teori bygger på att ju enklare formerna är på föremål i en typologi, ju äldre är kulturen som skapat föremålen (2003:86–87). Detta är måhända en självklarhet för Oscar Montelius och alla som någon gång fått lära sig om hans typologiska metod. Men det finns ett samspel mellan människors egna förutsättningar, kultur och kontext, vilka påverkar hur människor uppfattar ett objekt. Därför är således alla teorier om vad ursprungsfunktionen för en skålgropssten varit helt spekulativa, då forskningen saknar förutsättningarna att förstå dessa utifrån linsen av deras ursprungliga intentioner.

Harald Johansen och Bjørnar Olsen skriver i sin artikel *Hermeneutics and archaeology: on the philosophy of contextual archaeology* (1992) kritiskt om dessa teoriramar. Hermeneutisk teori beskrivs som ett romantiskt koncept och att den naturalistiska vetenskapliga sidan av arkeologisk forskning har fragmenterats (Johansen & Olsen 1992:419).

John C Barret (1987) är ytterligare en röst som belyser problematiken att finna social kontext via arkeologiska lämningar. Barret konstaterar dock att tolkningar kan göras från ledtrådar av

sociala uttryck mellan raderna i ett arkeologiskt material, men påpekar att materialets egentliga betydelse och kontext inte kan utläsas genom detaljer som lämnats (kanske oavsiktligt) i exempelvis fornlämningars konstruktioner (Barret:1987:469). Barret uttrycker att arkeologer objektivt inte bör föra en dialog med fornlämningarna de studerar i hopp om att tolka förhistoriska människors syften, Barret tycker att det är mer konstruktivt att lära sig av de förhistoriska människornas kunskaper för att bygga sig en uppfattning om hur de levte (1987:472).

Skålgropsstenarnas ursprungliga användning, syfte, ritualer och sammanhang, vill jag mena är längesedan borta. Precis som Johnson (2020) skriver så kommer inte dåtid och nutid mötas över den gigantiska tidsklyftan. Dock anser jag att informationen som kan utvinnas genom att tillämpa uppsatsens teoriramar är viktig. I boken *Från ting till text* skriver Bjørnar Olsen att det tycks lika problematiskt med ett homogent hermeneutiskt synsätt som det är att ha ett helt positivistiskt teorineutralt och objektivt synsätt (2003:95).

När det kommer till skålgropsstenarna så är de rent subjektivt kanske inte lika vackra som snirkliga järnålderskammar eller antika smycken, men det som gör dem vackra är mysteriet och den tydligt mänskliga interaktionen som tagit plats nära stenarna. Alfred Gell (1945–1997), en socialantropolog vars expertis var språk, konst, symbolism och ritualer, säger i sin banbrytande bok *Art and Agency*:

... our aesthetic preferences cannot by themselves account for the existence of the objects which we assemble in museums and regard aesthetically. Aesthetic judgements are only interior mental acts; art objects, on the other hand, are produced and circulated in the external physical and social world. This production and circulation has to be sustained by certain social processes of an objective kind, which are connected to other social processes...
(Gell 1998:3)

Skålgropsstenarnas ursprungliga funktion kan vara borta för alltid, men den kontextuella information som fortfarande kan utläsas från dem kvarstår. För att en fornlämning ska återfinnas och dokumenteras uppemot 1800 gånger (Kimber 2016:3) i ett land på cirka 45 336 kvadratkilometer, så måste det ha funnits en norm med tillhörande riktlinjer kring deras skapelse och användande. Således finns det fortfarande historiska sociala normer, personliga värden och forna tekniker att utläsa genom dem. Det tycks föga troligt att människor slumpmässigt skapat alla dessa skålgropsstenar utan rim och reson. De har dessutom lämnats kvar i landskapet, varav några tros stå på sina ursprungliga platser (Tvauri 1999:127). För att fornlämningar ska lämnas ifred alltmedan samhället utvecklas, tyder detta på sociala normer, vördnad eller att lämningarna helt enkelt fallit i glömska.

Forntida seder är som ämne väldigt svårt att närma sig med ett helt objektivt synsätt. Rent objektivt kanske det är rent utav omöjligt. Denna omöjlighet innebär dock inte att objektivitetens altare är en plats där forskningen ska rycka på axlarna och ge upp. Det kan fortfarande finnas viktig information att utvinna, även om denna uppkommer genom spekulativa kontextuella ramar. Som Olsen tidigare nämnt, så kan ren objektivitet och hermeneutik vara lika problematiska (2003:95). Det är även möjligt att vända på det påståendet och markera hur dessa teoriramar i balans till varandra kan visa sig att vara mer användbara än en var för sig.

Både objektiva och kontextuella redogörelser kommer vägas mot varandra och uppsatsen är helt transparent vid spekulativa källor, så som folksagor eller hypoteser baserade på

föråldrade metoder. Tvärvetenskap är nyckeln till uppsatsens frågeställning, då forntida sociala kontexter inte gärna grävs upp i jorden under skålgropsstenarna. Valet som gjorts av vetenskapsmän och samhälle att bevara samt studera landets skålgropsstenar fram till idag talar för sig själv. I en historisk och kulturell mening är således stenarna onekligen av intresse.

2.2. Källkritik

En del av materialet som har använts för att skriva denna uppsats är på sitt originalspråk estniska, ett språk som författaren för denna uppsats ännu inte bemästrar på samma nivå som engelska eller svenska. Med det sagt så har alla estniska texter översatts till både engelska och svenska (för att jämföra dessa 3 texter med varandra) via översättningsprogram och därefter kontrollerats av personer som har estniska som modersmål. Det har varit en långsam men givande process, för utan dessa källor blir uppsatsen fattigare på vetenskapliga perspektiv. Dessa estniska perspektiv väger tungt, då de kommer från det geografiska område där fornlämningarna återfunnits och undersökts.

Skålgropsstenarna är svårdaterade. Precis som med hällristningar är det huvudsakligen skapandet av ristningen som svårt att datera, även om man med hjälp av geologiska metoder kan ta reda på hur många miljoner år gammal stenen med ristningarna är. Skålgropsstenarna innehåller heller inte ett bildspråk vilket skulle kunnat vägleda arkeologer mera. Något arkeologer kan använda sig av är kulturlager, men även dessa saknas i förhållande till skålgropsstenarna. Därför har dessa fornlämningar studerats via sina respektive positioner i landskapet och i förhållande till vattennivån (Tvauri 1999:149). I dagsläget kan man inte datera ristningar utan några som helst tvivel, forskare måste använda geologisk och geografisk tvärvetenskap.

3. Forskningsöversikt

Estlands brokiga historia med ockupationer och revolutioner har inneburit en samhällsdynamik med olika politiska inriktningar vilka avlöst varandra under dramatiska omständigheter. Detta har påverkat landets historia och därmed dess arkeologihistoria. Nedan följer kapitel som redovisar sambandet mellan landets arkeologiska utveckling och vilket intresse som funnits för skålgropsstenar inom estnisk arkeologi under denna.

3.1. Arkeologihistoria Estland

Arkeologin i Estland introducerades som en antikvarisk hobby för baltiska tyskar (eller etniska tyskar) under 1600–1700 tal. De baltiska tyskarna tillhörde övre medelklassen, vilket också var verkligheten i grannlandet Lettland (Lang 2006:13–15). Artefakterna var till för romantiska samlares intressen och inte till för att undersöka historia.

Denna överklass hade heller inte höga tankar om den etniskt estniska befolkningen eller dess historia. En känd åsikt av en präst vid namn Körber lyder:

”... the ancestors of the Estonians differed from animals only in the fact that they did not walk

on four feet” (Lang 2006:15).

Denna typ av tankegång har enligt arkeologen Priit Ligi (1958–1994) satt sin prägel på estnisk arkeologisk forskning för århundraden framåt (Lang 2006:15). Där fundamentet i forskningen varit att esternas samhälleliga historia framställts som primitiv, varpå en motrörelse vuxit fram inom den inhemska estniska arkeologin vars mål varit att motbevisa detta påstående (Lang 2006:15).

Under 1800-talet i Estland drevs arkeologiskt fältarbete av den Kejserliga Arkeologiska Kommissionen i St. Petersburg. De Östra Provinserna av Baltikum (detta är ett äldre begrepp för området i det Ryska Kejsardömet bestående av dåtidens Livland, Estland och Kurland) hade spelrum att utföra arkeologiskt fältarbete (Lang 2006:15). I de Östra Provinserna ägde nämligen den tyska överklassen mark. I Baltikums östra provinser fanns det inte en centraliserad institution för arkeologiska studier, utan i stället fanns en blandning av mindre väl etablerade lokala institutioner. Den institution som ansågs vara mest central och viktig var Õpetatud Eesti Selts (Lärda Estniska Sällskapet) vilken etablerades under 1838 (Lang 2006:15). Õpetatud Eesti Selts uppmärksammade studier av det estniska språket och dess litteratur. Sällskapets medlemmar etablerade inledningen av att dokumentera muntliga folktraditioner, så som folksånger, sagor, sägner och ytterligare dokumentation genom att samla skrivna verk på estniska (Möldre & Reimo 2007:78). Litteraturen var en nyckel till att befolkningen skulle ha möjligheten att bilda sig och därigenom kunde även den estniska kulturidentiteten bevaras (Möldre & Reimo 2007:79).

Universitetet i Tartu (då Dorpat) etablerades först 1632 av Gustav II Adolf och återetablerades 1802. Denna återetablering var också en viktig del i arkeologins utveckling i Estland, även om just Baltisk arkeologi inte skulle läras ut som en vetenskap förrän år 1874 (Lang 2006:15). På Tartus Universitet lärdes de första regelbundna kurserna i ”Öst Baltisk arkeologi” ut av Richard Gustav Gotthard Hausmann (1842–1918), vilken också var en av de första professorerna som redan under 1890-talet lärde ut forntidsarkeologi som en självständig disciplin inom det Ryska Kejsardömet (Lang 2006:18).

1873 är första gången skålgropsstenar nämns inom arkeologisk kontext i Estland (ett år före de Öst Baltiska arkeologiska kurserna inrättats på Tartus universitet). Skålgropsstenarna är antecknade av gymnasieläraren J. B. Holzmayer (Tvuari 1999:113). Holzmayer arbetade på ön Saaremaa och publicerade sitt verk *Osiliana* 1873, vilket handlar om öns kulturella aspekter. Det är i *Osiliana* en skålgropssten i samhället Tumala dyker upp i texten, stenen jämförs med likartade stenar från Sverige, Tumala-stenen går under kategorin ”opferstein” (offersten) (Tvuari 1999:113).

Genom att söka via *muinas.ee* så finner man två väldokumenterade skålgropsstenar i närområdet Tumala, Saaremaa. Stenarna går under registrerings nr ”12593” och ”12592”, vilka både kategoriseras som ohvrikivid och kultusekivid (Muinas.ee2, Muinas.ee3).

Figur 2: Skålgropssten 12592 i Tumala, Saaremaa, äldre fotografi från 1920-talet. Bild tagen av: A. M, Tallgren 1921.

Figur 3: Skålgropssten 12592 i Tumala, Saaremaa, nutida fotografi som visar att en skylt satts upp. Bild tagen av: Pikne Kama 2021.

Figur 4: Skålgropssten 12593 i Tumala, Saaremaa, där mynt placerats i stenens gropar. Bild tagen av Pikne Kama 2021.

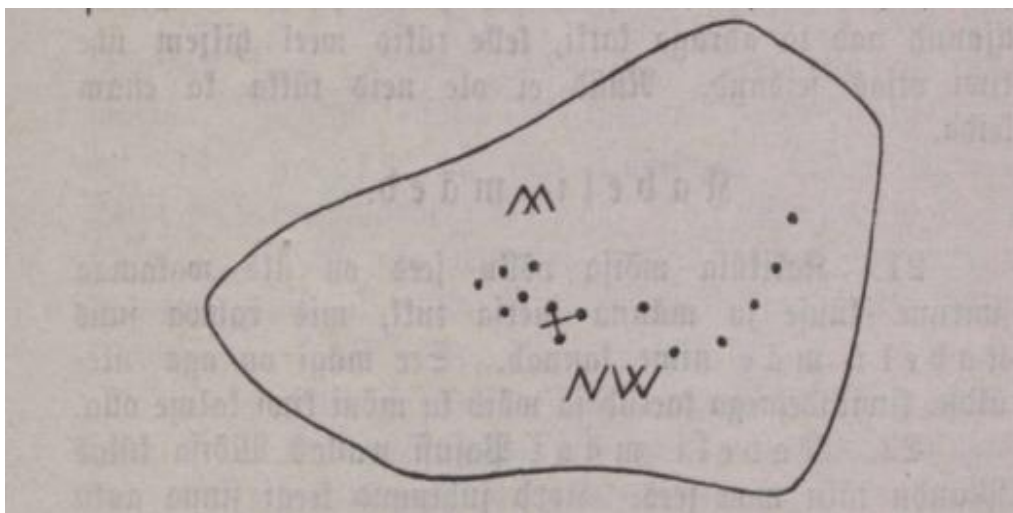
Under 1800-talets senare hälft präglades den estniska historieskrivningen av nationalromantik, under vilken man idealiserade tiden innan de tyska tempelriddarna kommit dit under 1400-talet (Lang 2006:19). Det sena 1800-talet kom att kallas Estlands ”första uppvaknande”, där estniska intellektuella tog över historieskrivningen från tidigare arkeologer och historiker. Dessa intellektuella kom att sprida bilden av ett utopiskt forntida Estland där naturväsen dyrkades, mindre hövdingadömen levde sida vid sida och fria bönder styrde över sig själva (Lang 2006:19).

Från 1873 till 2022 har otaliga undersökningar gjorts av landets skålgropsstenar, oftast under benämningarna ”kultuskivi”, ”ovhrikivi” och ”hiiekivi”. I det nästkommande kapitlet kommer viktiga namn inom den estniska arkeologin som har kopplingar dessa stenar att belysas i kronologisk ordning.

3.2. Skålgropsstenarna i estnisk arkeologi

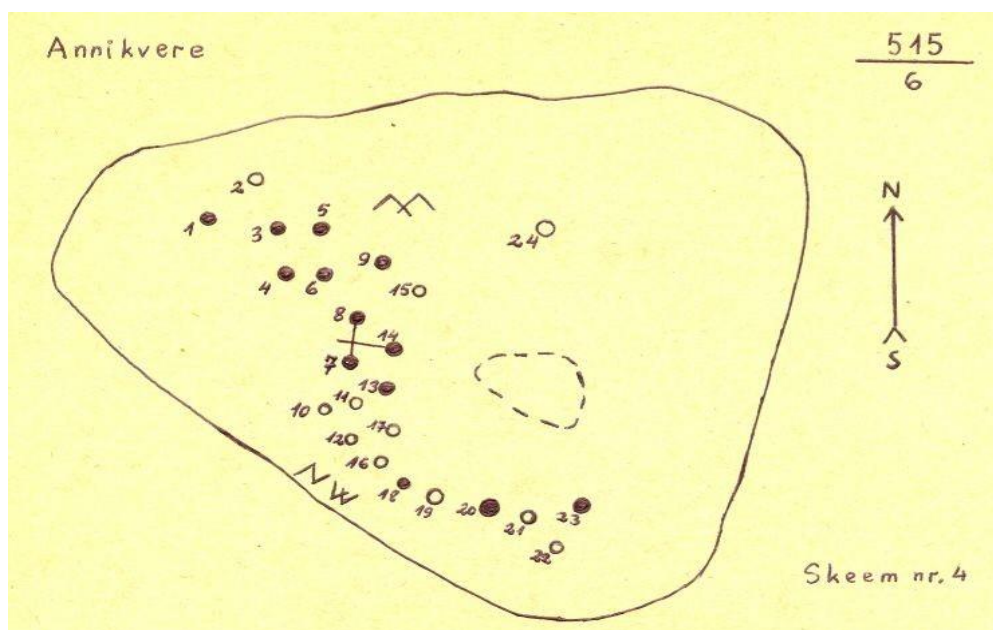
En nyckelperson i den första vågen av det estniska uppvaknandet var Jaan Jung, skollärare, hobbyarkeolog och den första att skriva om estniska skålgropsstenar på estniska (Tvauri 1999:113). Allt som skrivits ned om dessa stenar fram till den senaste delen av 1800-talet av J. B Holzmayer är på tyska.

I volym 2 av *Muinasaja teadus - Eestlaste maalt* (Forntida vetenskap – Från esternas land) skriver Jaan Jung om fornlämningar som han hänvisar till som ”ohwri kiwi” (1898:18). Det finns även en fält-teckning av en skålgropssten, där han skriver att majoriteten av den rödaktiga stenen fortfarande är under jord, dess yta visar ”punkter” (som Jung själv beskriver dem som) och där finns även bokstäver som är ristade bredvid punkterna (1898:196). Stenen finns i byn Annikvere, Vanapõlstamaa församling, specifikt på Peetri gård.

Figur 5: Illustration av "punkt stenen" i Annikvere av Jaan Jung, 1898. Bild tagen av: Muinasaja teadus - Eestlaste maalt: kohalised muinasaja kirjeldused Liivimaalt, Pernu ja Wiljandi maakonnast vol 2, s. 196. Bilden har beskrivits av författaren.

Genom att använda mig av informationen i Jungs text så kunde jag genom sökmotorn *Muinas.ee* hitta exakt samma sten. Stenen har då blivit väl dokumenterad av ytterligare arkeologer, i texten om fornlämningen bekräftas det att det rör sig om exakt samma skålgropssten. Denna skålgropssten har registrerings nr "9338" (*Muinas.ee*)

Figur 6: Illustration av skålgropssten 9338 i Annikvere. Bild tagen av: fältrapport från 1974.

Informationen som finns i Jungs text från 1898 om hur stenen är nedgrävd, ger även en naturlig förklaring till hur denna stens form så drastiskt har ändrats från Jungs ritning under sent 1800-tal till den arkeologiska teckningen från 1974.

Jaan Jung var som sagt inte en utbildad arkeolog eller vetenskapsman. Mycket av informationen i Jungs publicerade verk fanns redan nedskrivet på tyska av vedertagna vetenskapsmän, det går dock inte att förneka betydelsen av att ge den estniska arkeologin sitt eget språk och att kunna dela denna vetenskap till den estniska folket (Lang 2006:20). Därtill kom Jung att anrätta den första heltäckande inventeringen och registreringen av arkeologiska

platser som landet sett (Lang 2006:20).

I Jungs verk går det tydligt att se influenser från etnologi, folkloristik och arkeologi. Volym 2 av *Muinasaja teadus - Eestlaste maalt* (1898) innehåller intervjuer med byns äldre som berättar om hur människor blivit sjuka när de försökt bryta av eller hugga ned träd i byn Ori. Gamlingen berättar hur man förr brukade ha offerritualer där varje torsdag kväll (Jung 1898:76–77). Offerritualerna som Jung nämner sker även i relation till speciella stenar runt om i Estland. Mer om detta kommer under kapitel ”6.1. Hiis och heliga lundar – en förklaring”.

Under 1921–1927 var Estland en självständig stat efter ”Självständighetskriget” (vilket avslutats 1920), under dessa år registrerades arkeologiska platser i Estland inom socknar (Tvauri 1999:114). Under detta arbete upptäcktes ännu fler skålgropsstenar och dessa kunde nu effektivt räknas och registreras. Från att ha varit några stycken ganska kaotiskt registrerade stenar, så kunde man nu konstatera att vid 1925 fanns det 95 helt tydliga och 29 obekräftade skålgropsstenar i Estlands arkeologiska register (Tvauri 1999:114).

Jaan Jungs lärjungar fortsatte att komplettera Jungs material. Materialet inspekterades och kompletterades av dessa studenter under ledning av det arkeologiska kabinettet vid Tartu Universitet mellan 1921–1924 (Viidalepp 1940:3). Richard Viidalepp (1904–1986) betraktar estniska ohvrikivid som ett uttryck för nationens religion. Viidalepp skriver att syftet för rapporten *Iseloomustavat Eesti Ohrikividest* (Karaktäristiskt för estniska offerstenar), är att kortfattat men systematiskt ge en översikt över estniska ohvrikivid, baserat på arkeologiska undersökningar och lokal folklore (1940:3). Viidalepp var en estnisk folklorist och inte en arkeolog, dock har hans bidrag av teorier kring stenarnas användning varit viktiga för deras tolkning inom arkeologi. Folksägner hade innan Viidalepps rapport *Iseloomustavat Eesti Ohrikividest* inte uppfattats som en självklarhet att lägga samman med det arkeologiska materialets kontext (1940:5). Då folksägnernas topografiska värde tidigare uppfattats som svagt och inte alltid kunnat knytas till en specifik sten (Viidalepp 1940:5).

Fram till att Viidalepps rapport författas har det arkeologiska materialet som samlats in gjorts av många olika personer, under olika tidpunkter. Även om det arkeologiska materialet generellt är väl utfört vad gäller registrering i förhållande till storlek, position och form, så upplevs rapporterna spretiga och ojämna tillsammans (Viidalepp 1940:5). Anledningen till att informationen har blivit spretig beror på definitionsfrågor, där Viidalepp anser att ohvrikivid är stenar där det finns spår efter rituella handlingar i form av lämningar eller berättelser (Viidalepp 1940:5). Enligt traditionen som Jaan Jung arbetat enligt så räknades alla stenar vars yta påverkats av människor (som skålgropar) som ohvrikivid, trots att lokalbefolkningen inte kände igen stenen som en ohvrikivi (Viidalepp 1940:5). Viidalepp särskiljer i sin rapport vad han anser borde räknas till denna fornlämningskategori, kategorin enligt Viidalepp är baserad på involveringen av etnologiskt material (Viidalepp 1940:5).

I det nedskrivna materialet som dittills (1940-talet) funnits till förfogande om dessa stenar så används uttrycket ”hiiekivi” på cirka 21 olika stenar från 10 olika församlingar (Viidalepp 1940:6). Hiis (vilket ordet hiiekivi är uppbyggt av) är på estniska benämningen på en helig lund, vilket också ger ytterligare en dimension till vilken kontext dessa typer av stenar har i folkliga källor. Mer om detta finns att hitta i ”6.1. Hiis och heliga lundar – en förklaring”. Viidalepp lyfter sitt önskemål om en tydligare kartläggning av vart Estlands ohvrikivid befinner sig i förhållande till övriga fornlämningar, bebyggelser och landskapstyper, då forskningen på 1940-talet påvisade att dessa stenar tydligast kunde hittas i anknytning till

odling (Viidalepp 1940:9). Vidare skriver Viidalepp att antalet upptäckta ohvriki-vid hade varit högre om mer omsorg i uppsökandet av dessa gjorts tidigare (Viidalepp 1940:18).

Enligt Jaan Jung var ungefär några dussin ohvriki-vid kända av arkeologer, dessa stenar hade upptäckts av slumpen under andra inspektioner och forskningsresor under sena 1800-talet, men 1924 fanns redan cirka 120 av dessa registrerade (Viidalepp gör inte skillnad mellan antalet skålgropsstenar och offerstenar, vilket Tvauri gör tidigare på sida 15 i denna uppsats), och under Viidalepps publicering 1940 så beskriver han att han innehar 158 beskrivningar av ohvriki-vid till sitt förfogande (Viidalepp 1940:18). Noterbart är att dessa siffror inte direkt kan tala om för forskare idag exakt hur många av dessa stenar som är skålgropsstenar.

Under 1944 ockuperas Estland återigen av Sovjetunionen och under 1950 stänger de kommunistiska myndigheterna ned alla nationscentrerade undervisningsformer, detta innefattade arkeologi (Lang 2006:29). Myndigheterna beslutade även att den historiska institutionen skulle flyttas helt och hållet från Tartu till Tallinn, därav blev det arkeologiska materialet placerat i vestibuler och korridorer, utan hänsyn till vilka miljöer arkeologiskt eller osteologiskt material bör vistas i (Lang 2006:29). Där fanns materialet fram till 1980-talet, efter att den arkeologiska verksamheten i Tartu plötsligt hade satts på paus (Lang 2006:29). Ockupationen kom att påverka landets arkeologiska utveckling. I en tid när att ifrågasätta en marxistisk teoriram varit förbjuden så kom ”new archaeology” officiellt aldrig att etablera sig i landet, då publikationer i Estland censurerades (Lang 2006:29–39). Det finns ett glapp inom den estniska arkeologin vad gäller skålgropsstenarna, ända fram till 1960-talet, då arkeologerna aktivt börjar leta efter skålgropsstenar i landskapet igen (Tvauri 1999:114). Under 1970-talet kom den första artikeln att publiceras som gjorde skillnad på skålgropsstenar och offerstenar, denna publicerades av arkeologen Vello Lõugas (1937–1998) (Tvauri 1999:114).

Under 1991 återfår Estland sin självständighet från Sovjetunionen och därmed hamnar landet i en kris där olika samhällssystem omvärderas, vilket också innebar en omorganisering för arkeologin (Konsa 2006: 41–42). Under 1990-talet inrättas det arkeologiska kabinettet i Tartu åter igen och staden återtar sin position som ett arkeologiskt centrum (Konsa 2006:42). Självständigheten innebar även nya möjligheter utanför landets gränser på grund av en bredare geopolitik. Forskare hade från självständigheten en annan möjlighet att nå ut till väst än tidigare. Det internationella samarbetet utträttat enligt Europas PACT projekt (Europeisk studiegrupp för fysik, kemi, biologi, och matematisk forskning applicerbar på arkeologi) kom att betyda mycket för estnisk arkeologisk publicering och forskningsmiljö (Konsa 2006:45).

Söker man efter källor på engelska om estniska skålgropsstenar så kommer man att se namnet Andres Tvauri och hans text *Cup-marked stones in Estonia* (1999). Tvauri återkommer även i andra källor på engelska som handlar om skålgropar (exempelvis i Christian Horns artikel *Cupmarks* från 2015). Att skriva om dessa fornlämningar på engelska har således öppnat upp dörrar för forskningen på en internationell nivå. Andres Tvauris sammanställning av skålgropsstenarna är inte bara innehållsrik och detaljerad, Tvauri har även introducerat möjligheten för utländska akademiker att ta del av denna forskning på ett mer lättillgängligt sätt genom det engelska språket. Den är även lättillgänglig online (under 2022 ligger den uppe på researchgate.net).

Tvauris forskningsöversikt om skålgropsstenarna i Estland har syftet att diskutera när och varför dessa gropar kommit till (Tvauri 1999:113). Skillnaden mellan skålgropsstenar och offerstenar görs även tydlig, men även deras komplicerade förhållande till varandra där en

distinktion ibland kan vara omöjlig (Tvauri 1999:138). Tvauri gör även skillnad på skålgropsstenar och svenska skålgropar funna på hällristningsbilder och behandlar dessa som olika fornlämningskategorier (Tvauri 1999:123), vilket från ett estniskt arkeologiskt perspektiv upplevs som en rimlig bedömning att göra. Teorin om skålgropsstenarnas uppkomst i Tvauris text har dock sina rötter i Skandinavien, där ristningarna ska ha färdats från Skandinavien till Estland under den yngre bronsåldern (1000 f.Kr.–500 f.Kr.) eller den förromerska järnåldern (500 f.Kr.–50 e.Kr.), teorins stöttepelare är grundade i de skandinaviska skålgroparna och estniska skålgropsstenarnas datering (Tvauri 1999:156).

4. Estniska skålgropsstenar – en översikt

De estniska skålgropsstenarna är fornlämningar som ofta knyts samman med folklöre och kult, men precis som med hällristningar kan naturvetenskapen hjälpa till att utveckla mer genomgående arkeologiska teorier om var och när. I en magisteruppsats från 2016 av Anders Kimber har även skålgropsstenarnas ljudliga dimensioner utforskats. Mer om Kimbers rapport diskuteras under kapitel ”4.4. Teorier kring skålgropsstenar”.

Skålgropsstenar är som sagt stenar vars yta har modifierats med gropar i sten, vilka har knackats in. Dessa stenar kan vara bergfasta ytor eller stora till små flyttblock. Groparna har en diameter mellan 3–10 cm och har en avrundad botten på ett djup av ungefär 0.5–2 cm (Tvauri 1999:113). Det finns även gropar som är avlånga, ett exempel på detta är sten nummer ”12929” ståendes i samhället Vihavu (Muinas.ee5). Avlånga gropar är dock mer ovanliga. Analyser tyder på att stenarna med mindre gropar är äldre än stenarna som har stora hålor (Lang2 2006:94). Man har inte återfunnit verktyg för skålgropstillverkning i Estland med ett undantag. I Sõgula har man hittat en avlång sten vars ända på 6 cm i diameter är rundad, teoretiskt sett kan den ha använts för att knacka in gropar (Tvauri 1999:134).

Arkeologen Ain Mäesalu försökte 1980 att återskapa gropar likt groparna på skålgropsstenarna. En enda grop kunde genom att knackas med granit som mejsel återskapas på ungefär två timmar (Tvauri 1999:134). I Sverige har liknande experiment utförts med granit som underlag och huggningen har gjorts med kvarts, i dessa experiment har en grop tagit en timma att göra (Kimber 2016:55). När Andres Kimber utförde sin fältstudie om skålgropsstenarna i Rebala, upptäckte Kimber att en grop kunde, genom två skift, utföras på ungefär 25 minuter, där inhuggningen gjorts med kvartsit (Kimber 2016:56). Därtill upptäcktes det att ju mer material som släppte från mejseln, desto spetsigare blev den vilket också påverkade groparnas form (Kimber 2016:56). Kimber upptäckte genom sitt experiment även att de nyskapade groparna förblev ljusa i färgen upp till 5 månader efter att de skapats, vilket skulle kunna innebära att detta varit ett sätt för de forntida stenhuggarna att hålla skillnad på äldre och nyare gropar (Kimber 2016:58).

4.1. Geografisk spridning

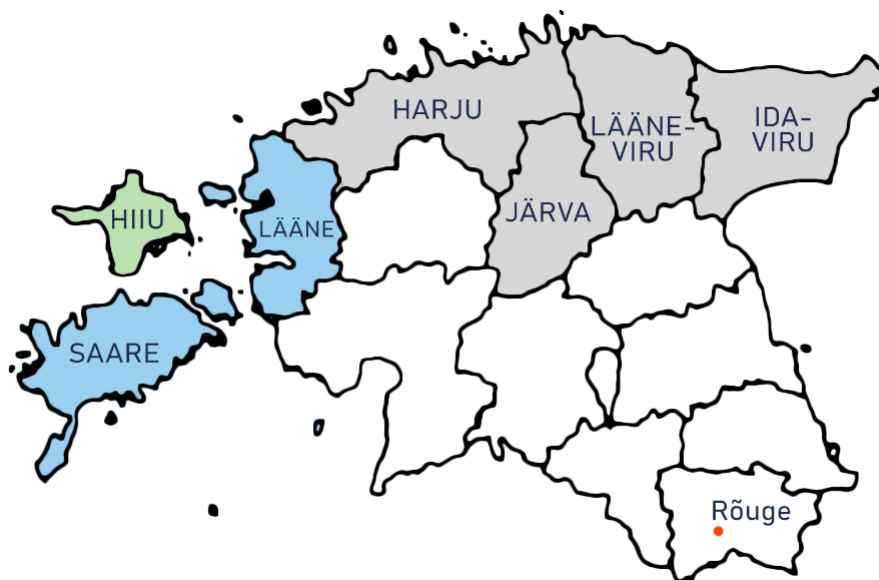
Ungefär 90% av Estlands cirka 1800 dokumenterade skålgropsstenar finns i Ida-Viru-, Lääne-Viru-, Järva- och Harju län, vilka alla är benägna i landets norra delar (Ida-Viru och Lääne-Viru satt tidigare ihop och hette Virumaa) (Tvauri 1999:115). I landets södra län finns endast 54 skålgropsstenar totalt, på den västra sidan av Estland på ön Saaremaa och i Lääne län finns

totalt 93 skålgropsstenar (siffrorna dokumenterades innan millenniumskiftet) (Tvauri 1999:115).

Enligt Tvaurs rapport (1999:115) finns det inga skålgropsstenar att finna på ön Hiiumaa, och genom att söka i registret på *Muinas.ee* så har jag bekräftat att inga nya fynd gjorts sedan Tvaurs rapport publicerades. Hiiumaas landskap har använts för jordbruk under tidigneolitikum, där man funnit pollen från korn (*Hordeum*), havre (*Avena*) och vete (*Triticum*) på platsen Kõivasoo, kornen är daterade till cirka 4000 f.Kr.–3500 f.Kr. (Lang 2007:33).

Det finns en struktur i landskapet där skålgropsstenarna i det västra ö-området av landet, följer ett liknande mönster tillsammans med stenkammargravar från yngre bronsålder–äldre förromersk järnålder (Lang 2007:89). Undantaget är centrala Saaremaa där man hittat ett antal skålgropsstenar i kontrast till litet annat arkeologiskt material nära dessa, även på Hiiumaa finns dessa typer av stenkammargravar men inga skålgropsstenar (Lang 2007:90). Denna uppmärksammade struktur är således stark tills man upptäcker undantagen. Då Hiiumaa är en av Östersjöns stora öar, dess position i närheten av både Lääne län och ön Saaremaa, tillsammans med de arkeologiska bevisen för långvarig mänsklig aktivitet, så är bristen på skålgropsstenar en intressant observation.

Den tunna utspridningen av skålgropsstenar i södra Estland förmodas att bero på samma anledning som deras frånvaro i det södra grannlandet Lettland, där man endast hittat 5 skålgropsstenar (Lang 2006:243). Det tycks finnas ett samband mellan stora mängder stenyxor (specifikt skafthålsyxor) och frånvaron av skålgropsstenar under yngre bronsålder–äldre järnålder (Lang 2007:30). Detta kan peka på olika kulturella uttryck och traditioner och förklara varför förekomsten av skålgropsstenarna tunnas ut i söder. Rõuge socken, i södra Estland, är gränsen för skålgropsstenarnas södra och sydöstra position i landet, söder och sydöster om Rõuge förekommer de inte längre i det estniska landskapet (Tvauri 1999:120).

Figur 7: Illustration av Estland med länsgränser. I de gråa länen finns 90% av landets skålgropsstenar. I de blå länen finns det uppmärksammande mönstret mellan skålgropsstenar och stengravar. Det gröna länet har inga skålgropsstenar. Den röda punkten vid Rõuge visar vart skålgropsstenarnas södra och sydöstra gräns finns. Bilden skapad av Renet Pirso 2022.

4.2. Att datera sten

Det finns en stor problematik att datera fornlämningar bestående av ristningar i sten. Den väl beprövade metoden kol-14 som används inom arkeologi, går endast att tillämpa på organiskt material (dvs något som har levt som växter, djur, människor), vilket inte passar in på sten. Däremot finns geologiska metoder där isotopanalys eller uran-bly-metoden kan appliceras för att datera bergarter (Nrm.se1). Dock är det inte stenen som ska dateras i arkeologiska ristningssammanhang, även om detta kan vara av intresse för att bygga en historisk helhetsbild av landskapet. Det är tidpunkten för när stenen utsatts för modifiering som är oerhört svårt att datera. Ristningarnas omgivning eller bildspråk kan ibland förmedla en plats i tiden, vilket är fallet med till exempel hållristningar av båtar eller yxor. Dessa figurativa ristningar har kunnat jämföras med övriga fynd från bronsålder, som i fallet med skeppsristningen ”Simris Nr 19” vilken är av samma form som ett skepp återfunnet på ”krumssvärdet från Rørby” (Burenhult 2000:132). Det går alltså att dra slutledningar genom att tillämpa en komparativ metod på de figurativa hållristningarna.

Datering av sten blir än mer komplicerad när ristningarna inte är figurativa. Detta är sanningen för skålgropsstenarna. I Sverige finns skålgropar på megalitiska gravmonument daterade till den yngre bondestenåldern. Det finns även figurativa hållristningar på gravmonumenten, vilka tillsammans med skålgroparna förmodas vara en efterkonstruktion och inte tillhöra monumentens ursprungliga byggnadstid (Burenhult 2000:125, Burenhult 1999:311). Det är således okontroversiellt att datera skålgroparna i Sverige till bronsålder tillsammans med de figurativa hållristningarna, fastän man upptäckt fynd av liknande karaktär på andra platser. Då har man funnit ristningarna inuti de megalitiska monumenten. På Irland har forskare funnit skålgropar inuti byggdelarna av ett megalitmonument från ca 3200 f.Kr., vilket innebär att skålgroparna måste knäckats innan monumentet upprättats (Horn 2015:30). Det är i och med fynd som det på Irland därför svårt att fastställa om skålgroparna på de svenska megalitiska monumenten är samtida med de övriga figurativa hållristningarna eller inte.

I Estland finns en problematik där inga kulturlager eller artefakter återfunnits tillsammans med skålgropsstenarna, därför har arkeologerna fått förlita sig på stenarnas position i landskapet, samt kartläggning av övriga arkeologiska lämningar i närheten (Tvauri 1999:149). Även under förhållanden där utgrävningar av ruiner gjorts (daterade till 1100–1200-tal) varpå man påträffat skålgropsstenar, så går det inte att fastställa stenarnas exakta ålder eller ursprungliga plats (Tvauri 1999:152).

Att räkna ut vattennivån under olika tidsperioder är en metod estniska arkeologer valt att tillämpa. Fokuset har varit att mäta vattennivån i förhållande till skålgropsstenarna vilka befunnit sig närmast vattenlinjen för datering (Tvauri 1999:150). Platserna för skålgropsstenarna närmast vattenlinjen i norra Estland finns i Tallinn-området, där Tvauri gjort bedömningen att platserna varit torra sedan bronsålder eller första hälften av järnåldern (1999:151). Tvauri påpekar dock att genomgående studier av landets marknivåer och deras förändringar inte gjorts (åtminstone fram till 1999 när artikeln är publicerad), och att dessa mätningar därför är under all kritik, då det finns flertalet bosättningar och gravmonument vilka enligt mätningarna borde legat under vattenytan under tiden då dessa brukats (förromersk järnålder 500 f.Kr.–50 e.Kr.) (1999:151). Den vedertagna hypotesen idag är att

skålgropsstenarnas skapelse kan dateras från senneolitikum (1500 f.Kr.) till förromersk järnålder (500 f.Kr.–50 e.Kr.) (Lang2 2006:96, Kimber 2016:3).

4.3. Geologiska egenskaper

Enligt arkeologen och professorn Sverre Marstrander (1910–1986) så är förekomsten av skålgropsstenar i Estland och Finland förslagsvis från järnåldern (500 f.Kr.–1100 e.Kr.), därtill representerar vikingatiden enligt Marstrander (750 e.Kr.–1100 e.Kr.) en tidsgräns för skålgroparnas utfasning, teorin grundar sig i att skålgropar inte återfunnits på Island (Hauptman Wahlgren 2002:52). Att vikingatidens Island skulle representera hur människor i norra Europa slutat med traditionen att knacka skålgropar är dock väldigt spekulativ och strukturalistisk. Vikingatida runstenar förekommer inte heller på Island (Raa.se3), men förekommer bevisligen på andra platser i Skandinavien efter befolkandet av Island tagit plats under 800–900 e.Kr. Det finns därtill medeltida exempel av runor på sten från Island (Raa.se3), vilket också visar på att bristen av en fornlämningskategori inte behöver innebära att det är en hel tradition som dött ut. Island består av ett vulkanlandskap, så tillgången på material för ristande är därför begränsat. Stenen som finns naturligt på Island är av den magmatiska vulkaniska bergarten, där de vanligaste bergarterna är tholeiit, gabbro, och ryolit (Ni.is). Att stenarna är vulkaniska bergarter innebär att de tillhör en grupp mineraler vilka ännu inte nått stadiet av att bli metamorfa bergarter (Sgu.se). I Sverige är metamorfa bergarter som gnejs och granit vanliga, dessa två bergarter är underlagen för exempelvis hällristningarna i Bohuslän (Vitlyckemuseum.se1) och de vanligaste bergarterna för runstensristningar (Raa.se4).

I Estland är nästan alla skålgropsstenar av flyttblock, vilka har sitt ursprung från Fennoskandia, det vill säga det geografiska området som består av Norge, Sverige, Finland, Kolahalvön och Karelen (Tvauri 1999:122, Svenska.se1). Flyttblocken hör således inte samman med det övriga geologiska landskapet i Estland, då blocken rest längst med istäcket under den senaste istiden (Weichsel). De två kända skålgropsstenarna vilka tillhör landskapets geologiska förutsättningar är av kalksten, dessa är benägna på ön Vilsandi utanför Saaremaa (Tvauri 1999:122). Det är värt att notera att bergarter från det Fennoskandiska området domineras av metamorfa bergarter så som gnejs och grönsten (Nrm.se2).

Antydning att 'bäst före datumet' för skålgropsstenar och skålgropar skulle vara under vikingatid vacklar således på geologiska fakta. Anledningen till bristen på ristningar tycks grunda sig i materialförutsättningar hellre än traditionsförändringar under järnåldern på Island. Då de geologiska förutsättningarna på Island under vikingatid är såpass olik de geologiska förutsättningarna som finns kring estniska skålgropsstenar, tycks hela teorin på det stora irrelevant för att bedöma när i tiden tillverkningen av skålgropsstenarna i Estland upphörde.

Kimber (2016) driver ett liknande resonemang kring påståendet att skålgropsstenarna borde ha anlänt till Estland via Skandinavien, när skandinaverna ska ha slutat att rista hällristningar efter bronsålder-förromersk järnålder. Kimber ställer sig kritisk till att närvaron eller frånvaron av skandinaviska hällristningar skulle ha någonting alls att göra med införandet av skålgropsstenar (2016:8). Kimbers resonemang motiveras också genom de geologiska förutsättningarna och att man rent tekniskt kunnat rista i sten före bronsålder. Det är ett någorlunda ogrundat påstående, enligt Kimber, att kulturyttringar måste röra sig i en kronologisk ordning från det ena stället till det andra, genom exakt samma formspråk och

uttryck, därtill finns bevis för skandinaviska influenser tydligt närvarande i Estland genom landets mellan-neolitiska arkeologiska material (Kimber 2016:8). För att bygga på Kimbers resonemang kring kulturyttringar och kronologi, så är det noterbart att man i Finland heller inte har några figurativa hällristningar, men man har skålgropar och hållmålningar (Lahelma 2005:30). Det tycks således finnas en starkare koppling i kulturyttringarna mellan Finland och Estland, än att den estniska befolkningen inspirerats av Skandinavien's hällristningar och därefter i Estland valt att endast göra gropar hellre än skepp, människor eller solsymboler. Avsaknaden av figurativa hällristningar kan tyda på att traditionen inte kommit från Skandinavien, utan är inhemsk eller inspirerats från annat håll. Teorin kring att skålgropsstenarna inte inspirerats av Skandinavien's hällristningar understryks ytterligare av kunskapen om att de geologiska förutsättningarna för att göra figurativa hällristningar finns i Estland, det bör således handla mer om kultur än materialförutsättningar.

4.4. Teorier kring skålgropsstenar

I Katherine Hauptman Wahlgrens *Bilder av betydelse* (2002) redovisas teorier motiverade av Mats P. Malmer (1921–2007) och Oskar Lidén (1870–1957) angående placeringen av skålgropar. Det är ett återkommande mönster att skålarna återfinns på de vågräta delarna av stenblock eller bergfasta hållar (Hauptman Wahlgren 2002:51). Slutledningen är att skålarna placerats på stenarnas vågräta sidor för att fungera likt behållare av något slag (Hauptman Wahlgren 2002:51). Skålgropar förekommer i Skandinavien både tillsammans och isär från figurativa hällristningsplatser, vilket möjligen breddar deras användningsområde från att endast vara dekorativa (Hauptman Wahlgren 2002:51). Det finns tolkningar som föreslår att skålgroparna i Skandinavien därför stått för ett mer vardagligt bruk och vardagliga kult aktiviteter (Hauptman Wahlgren 2002:51). Skålgroparna förekommer i Skandinavien uppfattningsvis i utkanterna av bosättningsplatser, och sällan tillsammans med gravplatser, vilket skulle kunna tyda på att de fungerat som gränsmarkörer i landskapet (Hauptman Wahlgren 2002:51).

I Danmark och södra Sverige förekommer fynd av mindre stenar med skålgropar på (Hauptman Wahlgren 2002:51), vilket också dokumenterats i Estland, där Tvauri benämner den minsta funna skålgropsstenen som "pocket-sized" (1999:123). Dessa små stenar har i södra Sverige och Danmark gått under namnet "lommeskålsten". Ordet "lomme" är skånska och danska för "ficka", dessa typer av små skålgropsstenar har även återfunnits vid utgrävningar i Ringeby av kult- och gravkomplexet (Hauptman Wahlgren 2002:51). Under järnåldern så förekommer skålgropar på gravfält, bland annat Østlandet i Norge (Hauptman Wahlgren 2002:52). Skålgroparna förekommer således bevisligen vid gravar i Skandinavien, därmed tycks deras roll i forntiden vara ganska otydlig och mer komplex än att endast vara gränsmarkörer. Mönstret i det skandinaviska landskapet är inte tillräckligt tydligt för att besvara exakt under vilka omständigheter och hur de fungerat.

Som tidigare nämnt följer skålgropsstenarna i nordvästra Estland tillsammans med stenkammargravar vad som betraktats ett mönster, vilket indikerar att boplatser och samhällen funnits på ungefär samma platser under yngre bronsålder till äldre järnålder (Lang 2007:89). Det finns teorier om ett samband till gravplatser och boplatser, även om dessa fornlämningstyper inte helt säkert kan låsas i en specifik tidsperiod till varandra.

Ju fler gropar en skålgropssten har desto mer unik är den, det vanligaste är att det finns några stycken (Lang 2007:243). Estlands (och Nordeuropas) skålgropssten med flest gropar finns i en av de skålgropsstens-tätaste områdena i landets norra delar, i Jüri, stenen heter Assaku Nõiakivi (Häxstenen i Assaku), och har så många som 405 gropar (Tvauri 1999:116).

Figur 8: Häxstenen i Assaku med registrerings nr 18734, skålgropsstenen har flest gropar i norra Europa. Bild tagen av: H. Joonuks, 1978.

Teorierna att groparna fungerar som några slags behållare, vilka nämns Hauptman Wahgrens text (2002:51), stämmer inte helt överens med några av de estniska skålgropsstenarna vars gropar inte endast finns på stenens vågräta sidor. Även om groparna oftast återfinns på den vågräta vinkeln, så är det heller inte ovanligt med skålgropsstenar vars gropar är knackade på stenens vertikala sidor, och ibland på dess överhängande kanter (Lang 2007:243). Detta gör 'behållare-teorin' något mindre trolig i de estniska skålgropsstenarnas fall.

Det finns teorier om att skålgropsstenarna har att göra med åkerbruk och fertilitet, precis som med stengravarna så finns det ett mönster, men mönstret har inte kunnat säkert dateras i förhållande till specifika åkermarker enligt Valter Lang (Lang 2007:245). Ytterligare en teori om skålgropsstenarnas användning involverar myrmalms platser, men i landskapet finns inte en enda skålgropssten i närheten av forntida järnarbetscenter (Tvauri 1999:159).

Andres Kimber (2016) har genomfört en fältarkeologisk studie där syftet är att utforska skålgropsstenarnas omgivning i förhållande till topografi, mark och vattendrag, vilken påverkan det visuella kan ha haft vid skapandet av skålgropsstenarna, hur ljudet färdas när man knackar gropar och om dessa faktorer kan ge ytterligare information om stenarnas kontext (2016:3). Kimber redogör tidigt i sin studie att det inte är dateringen för skålgropsstenarna som studien handlar om, utan att framställa alternativa metoder för att undersöka dem och frambringa en större förståelse för fornlämningarna, genom att använda flera av kroppens sinnen (2016:3). Därtill fann Kimber under sitt fältarbete att skålgropsstenarna i Rebala arvsskyddsområde hade fler gropar än vad som angetts i tidigare

rapporter, och fann därtill 5 oupptäckta skålgropsstenar (Kimber 2016:26). Detta illustrerar att det fortfarande fattas information om dessa fornlämningar och deras fullständiga utbredning.

4.5. Skålgropsstenarnas ljud

Ett ovanligt men fascinerande fält inom arkeologi är ljudarkeologi (eller musikäkeologi). För att förstå förhistoriska människor har experter också försökt att återskapa dåtidens ljud. Denna forskning sker genom att exempelvis rekonstruera forntida musikinstrument, så som Nordens äldsta flöjt, funnen i en senneolitisk grav daterad till 1500 f.Kr. (Lund 1979). Förutom artefakter finns ljud dokumenterade i form av hållristningar där mänskliga skepnader spelar på vad som tycks vara lurar och nedskrivna källor av Adam von Bremen, ett exempel är hans text om hur hiskeliga de många hedniska sångerna vilka sjöngs i Gamla Uppsala var under 1000-talet (Lund 2008:13–19).

Bakgrundsljud är en naturlig del av människors vardag, där idag trafik, elektroniskt surr och grannarnas klampande i trappuppgången är bakgrundsljud nutida människor inte skänker en extra tanke. Tar man bort alla dessa bakgrundsljud och tänker sig ett landskap med färre skogar, inga höga byggnader där ljud kan studsas och med färre människor, är det inte svårt att tro att ljud nog färdades längre än vad det gör idag. Peter Englund påtalar hur forntida bakgrundsljud troligen haft en stor effekt på människor förr, där ljud ändrats med årstiderna på ett påtagligt sätt och färdats långt (Mossberg 2008:6–7).

I en artikel publicerad 1999 av Aaron Watson och David Keating vid namn *Architecture and sound: an acoustic analysis of megalithic monuments in prehistoric Britain*, finns det en studie om huruvida forntida megalitiska gravmonument i Storbritannien påverkat eller skapat ljud. Genom att mäta ljudvågor kommer studien fram till att gånggrifter och stencirklar kan ha bidragit till att skapa dramatiska ljudfrekvenser, med intentioner som är mer avsiktliga än slumpmässiga (Watson & Keating 1999:335).

I Estland har fornlämnings- och landskapsakustik inte diskuterats före Kimbers uppsats (2016: 67). Vid sin undersökning redogör Kimber för att skogskanten förändrats sedan skålgropsstenarnas skapelse, att det i området inte finns någonting som ljudet kan eka emot när stenen knackas i dagsläget och att ett naturligt bakgrundsljud är vattenfallet i Jägala (2016:67–68). Alla dessa dimensioner av akustik spelar roll för att förstå om ljudet från skålgropsstenarnas knackning spelat en större roll för deras samtida användning. Vid Kimbers experiment valdes bland annat det öppna området kring skålgropssten nr 17710 i Jöelähtme, då denna skålgropssten befinner sig en bit bort från störande bakgrundsljud, som motorvägar eller bebyggelse (Kimber 2016:60). Med lätt vind kunde knackandet höras tydligt, en lugn sommarnatt, från 600 meters avstånd, men kunde inte längre urskiljas från 700 meters avstånd (Kimber 2016:60–65). När groparna dessutom knackas på stenarnas sidor färdas ljudet inte lika långt som vid knackning på lodrät sida (Kimber 2016:60–65). På en plats full av skålgropsstenar i Rebala området gick knackningarna knappt att höra cirka 250 meter från stenarna (Kimber 2016:71).

Såklart spelar årstid, tid på dygnet, utformningen av landskapet, typ av sten, form, samt storlek på sten och vind roll vid sådana mätningar, och därmed är Kimbers experiment inte den yttersta sanningen. Men det är en god början på att utforska skålgropsstenarnas ljudliga dimensioner. Det är fortfarande oklart att säga huruvida ljud har en direkt koppling till skålgropsstenarnas ursprungliga syfte, men ljuden är helt klart en del av fornlämningarnas

dimensioner och en del av deras skapelse. Att använda ljud i ett försök att förstå fornlämningarna mer ingående anser jag är en framgångsrik studie, oavsett om den gett banbrytande svar eller inte.

5. Estniska skålgropsstenar i folklöre

I sin kandidatuppsats *Intervjuu roll muististe leidmisel looduslike pühapaikade välitööde näitel* (Intervjuns roll för att hitta fornlämningar med hjälp av exempel från fältarbeten på heliga platser i naturen) skriver Mana Kaasik om hur folkloristik och arkeologi var separata discipliner under 1920-talets Estland, och att material förknippat med tradition främst bevarades av folklorister hellre än arkeologer (Kaasik 2016:13). Förändringar under 1990-talet innebar att platser och tradition kom att bli ett separat forskningsområde, på grund av detta byggdes en bro mellan folkloristik och arkeologi (Kaasik 2016:13). Naturvetenskapen och arkeologin hade länge stått varandra nära, och även när samarbetet under 1990-talet mellan folkloristik och arkeologi utvecklats, skriver 2006 Heiki Valk i en artikel att det funnits brist på samarbete mellan de två fälten och att arkeologins intresse av folkloristisk vetenskap varit obefintlig (Valk 2006:2).

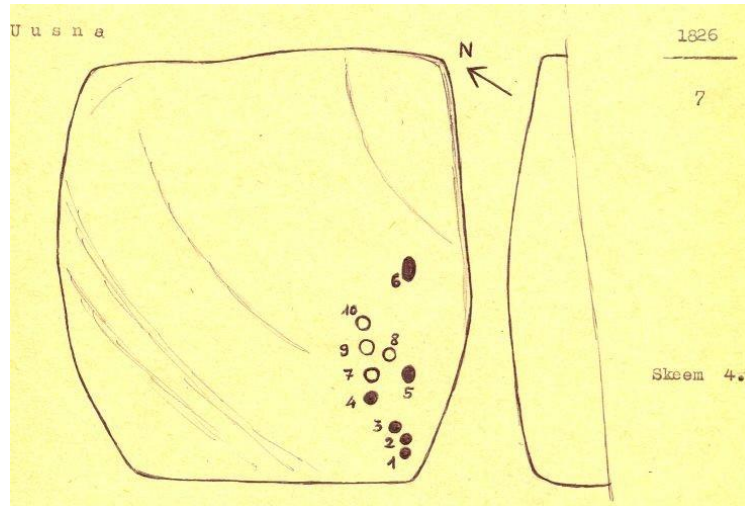
Under 1700-talet talades estniska ute på landsbygden, då samhällets överklass, vilka ägde mark, bestod av baltiska tyskar, vilka inte talade estniska (Valk 2014:223). Samhället var därav tydligt uppdelat både etniskt samt ekonomiskt, och att göra en klassresa mellan dessa var komplicerat. Samhällsklasserna interagerade dock dagligen genom kyrka och vardag (Valk 2014:223).

Det tidiga 1800-talet innebar en ny fas för estnisk litteratur och folksagor, efter att filosofen Garlieb Merkel (1769–1850) introducerat tankegången i sina texter att alla nationers befolkning borde vara jämlikar (Valk 2014:223). Det tidigaste litterära verket om estnisk folklöre var på tyska och heter *Estnische Sagen* och skrevs av Friedrich Robert Faehlmann (1798–1850). Men det litterära verket som skulle komma att högakts i Estland skrevs av Friedrich Reinhold Kreutzwald (1803–1882), verket är den estniska nationaleposen *Kalevipoeg* (Valk 2014:223). Den mytologiska världen som omgärdar *Kalevipoeg* finns påtagligt närvarande i dagens Estland, i allt från något så vardagligt som chokladförpackningar till storslagna statyer och sitt eget museum i Kääpa (östra Estland).

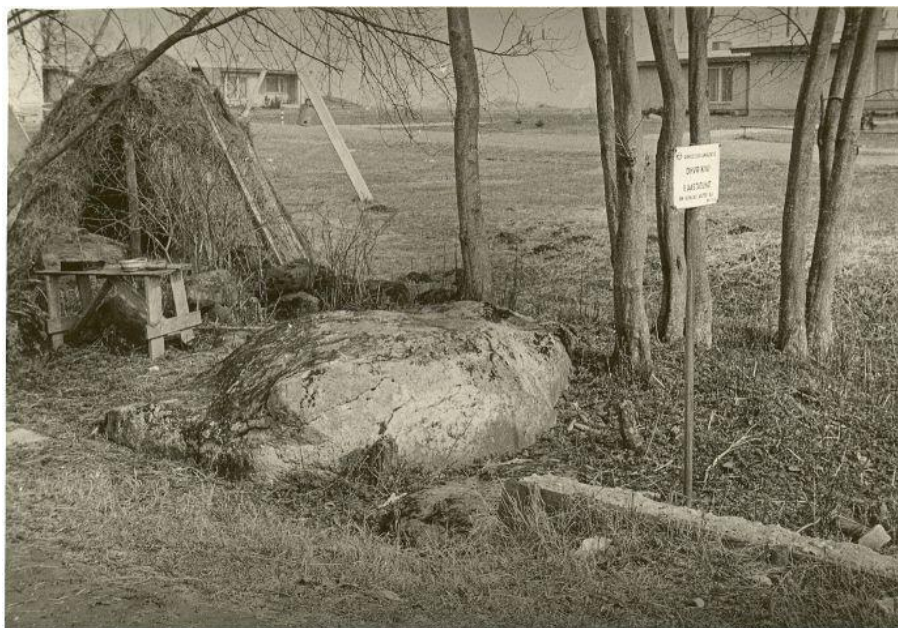
Det var även under det sena 1800-talet som den tidigare nämnda fritids-arkeologen Jaan Jung var aktiv. Jungs arkeologiska arbete grundade sig i att den oskrivna historien om esterna fanns i deras sånger, sagor och mytologi, och således blev även alla platser associerade med dessa 3 kategorier automatiskt arkeologiska platser för Jung och hans lärjungar (Lang 2006:29). Det finns många exempel på olika heliga stenar i Jungs verk, men då han inte gör skillnad på offerstenar och skålgropsstenar är det svårt att avgöra vad som är vad. Det finns dock en del stycken i Jungs texter vilka tydligt beskriver skålgropsstenar, ett exempel på detta finns under kapitel ”3.2. Skålgropsstenarna i estnisk arkeologi” i denna uppsats. Jung skriver även om hur en av Jäärja byns äldre hittat en förmodad offersten, vilken är av ägg-storlek, under en nedblåst eks rötter, i denna sten finns ett ”borrat hål” som inte går hela vägen genom stenen (Jung 1898:56). Detta skulle också kunna vara en skålgropssten.

Tvauri redogör också för att skålgropsstenar och offerstenar oftast inte separerats som egna fornlämningskategorier, och har därför sammanställt en lista över 6 skålgropsstenar vilka

dokumenterats genom etnografiskt insamlande (1999:139). Nummer 6 i Tvauris lista är "Vasara Lohukivi" (1999:139). Denna skålgropssten är "nr 13371" i registret, vilken fortfarande finns kvar i byn Vasara (Muinas.ee6). Enligt en församlingsbok från 1935, finns skålgropssten "13371" beskriven som en offersten vars gropar använts till att elda upp grödor i (Tvauri 1999:139).

Figur 9: Skålgropssten 13371 i Vasara, denna stens gropar har dokumenterats att användas till att elda grödor i offringssyften. Bild tagen av: fältundersökning utförd av A. Vindi, 1996.

Figur 10: Skålgropssten 13371 i Vasara. Bild tagen av: O. Köll 1980.

När det kommer till skålgropsstenen i Vasara så beskrivs groparna som en funktionell del av ritualerna som tagit plats, och därmed har bevisligen groparna fyllt en funktion utöver att endast vara dekorativa. Det finns flera exempel på detta. Richard Viidalepp skriver om hur när offerstenar haft hål, gropar eller fördjupningar, så sägs stenarna ha använts för att bota ögon- och hudsjukdomar (1940:16). Genom sjövattnen, havsvatten eller regnvatten som samlats i groparna uppstod någon form av magi, vilken således kunde bota sjuka. Även salt och mynt kunde överföra sjukdomar om dessa lades på stenarna efter att ha rört vid det sjuka

området på kroppen (Tvauri 1999:141). Detta är ett genomgående tema även i sägner från Sverige om skålgropar, där groparna skulle ha fungerat som offerskålar åt älvorna, där man kunde offra mynt, mat eller blod för att blidka älvor och specifikt genom att offra mynt kunna bota sjukdomar (Jansson 2018:1.12).

Figur 11: Ohvrikivi Ussikivi (ormsten) nr 18923 i Saku. Offerstenen har en naturligt formad "orm" till höger om stenens urgröpta yta. I stenen finns flera mynt, vilka många har rostat, de har därmed troligen legat där en längre tid. Bild tagen av: Författarens personliga bild, E. Pirso, 2022.

I Estland berättades även historier om hur stenarna blivit mjuka och därav hade olika märken och urholkningar i sig (Viidalepp 1940:16). Påståendet att stenarna mjuknat och därför har olika avtryck på sina ytor är någonting som finns att finna på Estlands Litterära Museums sökmotor *Koobas Kohapärimuse Andmebaas* (Databas Grottan för Lokala Sägner).

1939 har en berättelse samlats in av en son vid namn Leili Kaja, från hans far Eduard som har berättat om en underbar sten finns i byn Metsla (Kirmus.ee1). Stenen har speciella hål, precis som om denna stansats med hälen av en fot (Kirmus.ee1). Delen av berättelsen om att någon tycks ha satt en fot på en skålgropssten eller offersten, är ett återkommande tema inom estnisk folklöre. Många gånger är det nationalhjälten Kalevipoeg, något helgon, en kung eller djävulen själv som gjort dessa avtryck (Viidalepp 1940:16).

De folkloristiska samlingarna i Estland (varav flest finns på Estlands Litterära Museum i Tartu) är beräknade att vara de största i världen per person (Valk 2006:311). Detta innebär att dessa samlingar troligtvis innehåller otroliga mängder av information, om platser, objekt och specifika människor. Därtill så finns det information att utvinna om lokala föreställningar, samhälleliga inställningar och sociala förhållanden. Det är viktigt att även ha i åtanke att

insamlade berättelser kan reflektera insamlarens världsbild, minst lika mycket som samlingarna innehåller återberättelser av flertalet generationer. Stereotypen av en ondskefull godsherre är vanlig i estnisk folklöre (Valk 2014:230). Denna stereotyp finns även att finna i denna uppsats, i berättelsen om godsherran vilken förvandlades med sin vagn till en sten i kapitel ”2.1. Teoretiska perspektiv”. Temat i dessa berättelser innehåller mer än bara underhållning, de innehåller information om strukturer i samhället, från vems vinkel berättelsen kommer ifrån och ibland information om arkeologiska artefakter.

6. Religion och kult

Skålgropar och skålgropsstenar har under lång tid kopplats samman med kultaktivitet. När man studerar de estniska skålgropsstenarna återkommer uttrycket ’skandinavisk döds kult’ i flera texter och rapporter. Religion och kult är snarlika ord, dessa beskrivs på följande sätt enligt SAOL:

- Religion - sammanhängande trossystem
- Kult - dyrkan av högre väsen el. idol
(Svenska.se2, Svenska.se3)

Kult inom arkeologi är en term som används flitigt när det kommer till det oförklarliga och när ritualer samt traditioner tros ha varit inblandade tillsammans med fornlämningar. Ett välkänt exempel på detta är hällristningen ”Brudparet” från Tanum (benägna på Vitlyckehällen), ristningen föreställer en man och en kvinna tätt tillsammans med vad som antas föreställa en rituell ledare med höjd yxa, ståendes till vänster om paret (Vitlyckemuseum.se2). Hällristningen beskrivs av Vitlycke Museum som ett möjligt rituellt förhistoriskt bröllop, välsignat av en rituell ledares yxa för att locka goda skördar och välmående boskap (Vitlyckemuseum.se2). Nämnvärt är att det finns en liknande ristning föreställande samma scen, fast utan figuren med höjd yxa (denna lämning har lämningsnummer L1967:2430) (Raa.se5).

Även figurativa hällristningar kan vara svårtolkade, och det går inte med all säkerhet säga att ”Brudparet” föreställer ett bröllop, en rituell ledare eller har någonting alls att göra med kultaktivitet. Om båda hällristningsplatserna av paret innehållit figuren med yxan hade den teorin kunnat vara starkare, men teorin är lika sannolik som inte. Denna typ av kultiska tolkning har även gjorts när det kommer till skålgropar och därav också skålgropsstenarna, vilket kommer att redovisas i delkapitlet nedan.

6.1. Hiis och heliga lundar – en förklaring

Uttrycket *hiis* är estniska och översätts till *heliga lundar* (på engelska till *sacred groves*). Hiis (eller hiied i plural) är de viktigaste arkeologiska platserna för att undersöka historiskt och förhistoriskt religionsutövande (Jonuks 2007:3).

Under det estniska uppvaknandet (1800-tal) så skapades en romantisk bild av de förkristna estniska naturgudarna och bilden av förkristna ritualer som tagit plats i heliga lundar där man

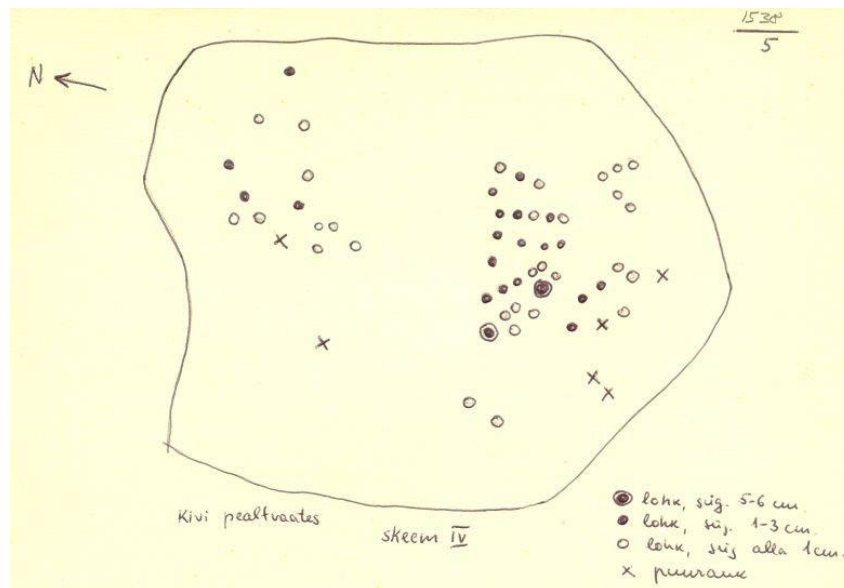
offrat (Jonuks 2007:4). Dessa berättelser om hiis samlades även in av estniska intellektuella, som Jaan Jung.

Jung skriver om Kaarli församling, där en speciell dal finns, vilken Jung beskriver som en helig lund (1898:18). I mitten av lunden finns en sten, vilken befolkningen offrar sitt nyodlade vete på, i hopp om bättre skörd nästa år (1898:18). Människorna som inte offrat eller offrat dåligt vete skulle inte förvänta sig någon bra skörd (1898:18). Under 1877 skriver Jung att han besökt denna hiiekivi, men att stenen numera är förstörd (1898:18). Det finns även information om att en av Jungs nedtecknade hiiekivid är en skålgropssten med 14 gropar, belägen i byn Tääksi (Tvauri 1999:139). Vid stenen ska nyodlad havre, den första mjölken av en ko och nyslaktat djurkött offrats (Tvauri 1999:139).

Om just den förstnämnda stenen Jung besökt är en skålgropssten lämnas osagt, men det finns fler skålgropsstenar än den i Tääksi som ingår i kategorin hiiekivi. Skålgropssten ”nr 11990” i Põikma är kategoriserad både som en ”lohukivi” och ”hiiekivi”, därtill är den även kategoriserad som ”verekivi” (Muinas.ee7). Verekivi översätts ungefär till ”blodssten” och den har fått namnet efter att 4 bönder dödats vid stenen 1905 (Muinas.ee7).

Figur 12: Skålgropssten 11990 i Põikma, även kategoriserad som en hiiekivi. Vid denna sten sägs 4 bönder ha dödats 1905 och kallas därför även för Verekivi (blodssten). Bild tagen av: A. Rospu, 2020.

Figur 13: Skålgropssten 11990 i Põikma, en förtydligande bild där man ser groparna ovanifrån. Bild tagen av: från en fältundersökning av E. Tõnisson 1974.

Det är dokumenterat att av stenarna som nyttjats i helande syften, så utgör 11 av dessa stenar kategorin skålgropsstenar (Tvauri 1999:141). Hiis är dock inte endast associerat med stenar, det är platser som även kan bestå av heliga källor och träd vilka också utgjort natur altare för offring (Tvauri 2012:249). Vid dessa heliga platser så förbjöds bärplockning, att svära, att skada träd och att bete sig allmänt olämpligt (Jonuks 2007:3).

Enligt nedskrivna källor så har de heliga lundarna varit de viktigaste platserna för forntida religiösa ritualer, trots detta så har än så länge endast 2 av dessa lundar kulturlager från vikingatid (Tvauri 2012:249). Kulturlagerna från vikingatiden har påträffats i heliga källor benägna i Koorküla och Kunda (Tvauri 2012:249). Tvauri förklarar att anledningen till bristen av fynd, sannolikt grundar sig i att man oftast inom arkeologin kopplar forntida kult med gravar, vilket lämnar ett felaktigt intryck av att all forntida religion skulle varit i direkt anslutning till döden och aldrig till livet (Tvauri 2012:249). Betraktar man nutida religion så är det inte svårt att föreställa sig att även forntida religion innehållit ritualer och traditioner länkade mer till livet än döden. Religion och ritual behöver inte alltid ha döden som dess centrala punkt, ett dop är inte en begravning exempelvis, även om döden alltid är aktivt närvarande i alla människors liv.

6.2. Skandinavisk döds kult

Uttryck som “cult of the dead”, “a Scandinavian cult of the dead”, “germaani surnutekultuse” (germansk döds kult) förekommer ett antal gånger när man läser om estniska skålgropsstenar (Tvauri 1999:158, Runnel 2021:130, Lõugas 1972:731). Skålgropsstenarna associeras regelbundet med döds kult, med betoning på germansk eller skandinavisk. Det finns som sagt en skillnad i det moderna talspråkets litet slarviga begrepp kult, vilket används som ett annat ord för sekt och ordet kult i ett arkeologiskt sammanhang. Det uppstår även förvirring när dessa begrepp blandas ihop i modern tid.

I Pille Runnels rapport om skålgropsstenen i Tartu på ERM står det att skålgropsstenar oftast

associeras med "...a Scandinavian cult of the dead and stone worship..." (Runnel 2021:130), vilket ger sken om att det funnits en specifik skandinavisk kult (i ordets moderna talspråks mening) för de döda. Vilket sannolikt inte är fallet, det är troligen bara en extra bokstav som smugit sig in i rapporten.

Associationen mellan döds Kult och estniska skålgropsstenar har sitt ursprung i Vello Lõugas distinktion mellan offerstenar och skålgropsstenar (1972). Lõugas uttrycker att det faller sig naturligt att relatera skålgropsstenarna till döds Kult, då det är så man gör för liknande lämningar (skålgropar) i de germanska människornas områden (1972:731). Skandinaviska gravmonument (stenrösen) sprider sig i Estland under tidig bronsålder eller tidigare, vilket enligt Lõugas teori fastställer att skandinavisk stenkult etablerats i landet redan under denna tidsperiod (1972:731). Under förromersk järnålder börjar gravmonumenten skilja sig åt igen mellan skandinaviska och estniska, och där någonstans ska skålgropsstenarna ha haft sin början, under det första århundradet (Lõugas 1972:731). Lõugas teori kritiseras av Andres Kimber i kapitel 4.3. av denna uppsats. För att förstå varifrån Lõugas kan ha fått tanken om döds Kult i samband med groparna, så behöver ytterligare förtydligande göras om de teorier som diskuterades i 1920-talets Sverige av arkeologer om skålgropars ursprungliga syfte.

I Hällristningsproblemet – Ett genmäle bemöter arkeologen Gunnar Ekholm kritik han fått av antikvarien B. Schnittger, gällande Ekholms påstådda tolkningar av hällristningar ('påstådda' då Ekholm inleder texten med att Schnittger nog missförstått någonting) (1922:213). Ekholm försvarar sina ståndpunkter och uttalanden om diverse hällristningar av yxor och dateringar av gravmonument, för att sedan använda uttrycket "döds Kult" tillsammans med en förklaring på vad formuleringen egentligen innebär (1922:220). Ekholm tydliggör att döds Kult innebär "en allmän omvårdnad om de döda", som att resa runstenar, anlägga gånggrifter eller att offra till de döda (1922:220). Skålgroparna hänvisas i texten som "matofferskålar" och förklaringen till deras uppkomst ska, enligt Ekholm, komma ur att forntidens människor genom dessa kunde ha sina avlidna anhöriga närvarande i de levandes ceremonier (1922:220).

Schnittger anser det troligare att bronsålderns hällristningar hör ihop med fruktbarehets- eller åkerbrukskult och att bronsålderns bönder nog haft mer meningsfulla saker för sig än att ständigt älta döden (Ekholm 1922:221). Dessa olika kult-uttryck behöver inte vara vändas motsatser hur som helst. Att skålgroparna (benämnda som älvkvarnar i texten) tillhör döds Kult under skandinavisk stenålder är både Schnittger och Ekholm överens om, då dessa hittats på gravmonument från stenåldern (Ekholm 1922:224). Ekholm står därefter fast vid sin tolkning av skålgropar som en kvarstående del av döds Kult och hänvisar till en gravurn funnen på Jylland, daterad till yngre bronsåldern (1922:224). Gravurnen har nämligen ett lock fullt av skålgropar (1922:224). Vilket är en berättigad poäng av Ekholm, då både gropar och urna är funna tillsammans.

Då tillverkningen av groparna på skålgropsstenar inte kan dateras med större säkerhet, om de nu inte befinner sig på insidan av ett monument, så blir döds Kult teorin och dateringen därefter problematisk. Det kan hända att skålgroparna som hittats i direkt samband med gravmonument representerar en direkt koppling till avlidna anhöriga, men majoriteten av skålgroparna och skålgropsstenarna finns inte i direkt samband med gravar. Å andra sidan så finns majoriteten av runstenar, vilka i högsta grad är relaterade till döden, inte heller i direkt anknytning till gravar, utan fungerar likt minnesstenar hellre än gravstenar (Raa.se6). Då döds Kult i uttryckets mening avser omvårdnad av de döda, så skulle även artefakter vilkas placering i landskapet inte är i direkt kontakt med gravar räknas därtill.

Platsen i Estland där flest gravar från äldre järnåldern påträffats (80st), i byn Muuksi, finns inga skålgropsstenar alls (Tvauri 1999:116). Det samma gäller andra gravplatser i närheten av Muuksi, samtidigt som skålgropsstenarna på andra platser i landet följer ett mönster att existera tillsammans med stenkammargravar från yngre bronsålder–äldre förromersk järnålder (Lang 2007:90). Då experterna räknar dateringen av denna fornlämningsstyp från senneolitikum till förromersk järnålder, innebär detta ett tidsspänn mellan cirka 2200 f.Kr. till ungefär mitten av första århundrandet, alltså cirka 2250 år. Detta innebär tillräckligt med tid för att traditioner och kultur ska förändras markant (det är till exempel ungefär 1000 år mellan idag och senare vikingatid). Denna osäkerhet i dateringen gör det alltså svårt att knyta skålgropsstenarna till endast döds kult, då kultur förändras så snabbt och vissa kulturuttryck kan förändras i meningsanda utan att förändra form.

6.3. Skålgropsstenar och kult – den agrara teorin

I Sverige påträffas många skålgropar högre upp i landskapet än vad de figurativa ristningarna gör, de figurativa hällristningarna påträffas ofta nära strandlinjen (Jansson 2018:12). En tolkning av skålgroparnas bruk i Sverige, presenterad 2015 av Klungseth Lødøen, innebär att skålgroparna som återfunnits på högre platser i landskapet skapats av ett senneolitiskt agrart samhälle, för att användas som gränsmarkeringar mot utomstående grupper (Jansson 2018:12). Även i Norge har teorier kring hällristningars agrara koppling gjorts, efter att de har påträffats på platser där de bäst brukbara jordarna funnits (Jansson 2018:10).

Enligt Tvauri så är kopplingen mellan skålgropsstenarnas geografiska placering och agrara landskap tydlig (1999:143). Där man livnärt sig på jakt och renskötsel är skålgropar ovanliga, med undantag från den norska ”Sandbukstenen” på ön Sørøya, norr om Sveriges och Finlands landsgränser (Tvauri 1999:143–144). I södra Sverige och Finland finns groparna i närheten av forntida åkerbruk och marker med naturligt brukbar jord (Tvauri 1999:143–144). Det finns inga skålgropar återfunna i nordligaste Finland och Sverige (Tvauri 1999:144–145).

Norge, Sverige och Finland är tre länder som sträcker sig väldigt långt från norr till söder, vilket är annorlunda mot Estlands yta, vilken har ungefär lika mycket mark mellan norr och söder som öst till väst. Trots denna geografiska skillnad så följer skålgropsstenarna i Estland också ett geografiskt mönster, där majoriteten av dem hittats i de norra och nordvästra delarna av landet. Detta mönster liknar det som finns i Sverige och Finland, då Estlands kuster bidragit till ett klimat som är fördelaktigt för forntida åkerbruk, vilket också går att utläsa av skålgropsstenarnas distribution (Tvauri 1999:145). Tvauri tolkade skålgropsstenarnas förhållande till bördiga jordar och jordbruk som trovärdigt, då cirka 95% av stenarnas position är benägna i tidigare- eller nuvarande fält, i kanten av fält eller övriga brukade kulturlandskap (Kimber 2016:7). Detta instämmer även Valter Lang i, då han skriver att skålgropsstenarna vanligtvis tycks finnas på platser där väl etablerade jordbruk funnits från mitten av bronsåldern och att detta möjligtvis representerar en stenkult som är inriktad på fertilitet (detta inkluderar även jordfertilitet) (2007:30).

Då skålgropsstenarna som objekt inte tycks vara jordbruksverktyg av något slag så går det att rimligtvis anta att deras användning skulle varit mer symbolisk än praktisk. Detta tycks rimligt då skålgropsstenarna förekommer mer i förhållande till jordbruk än i direkt anslutning till gravar. Det är således också rimligt att tro att de hellre är knutna till fertilitetskult än döds kult. Som tidigare nämnt behöver dessa två inte vara motsatser till varandra, då livet och döden i många sammanhang är olika sidor av samma mynt. Det är även troligt att traditionen

som omgärdar dessa fornlämningar har förändrats under deras flertusenåriga historia. Tilläggningsvis är det värt att poängtera att endast för att skålgropsstenarna i Estland delar fysiska egenskaper med skålgropar funna i Skandinavien, så innebär detta inte en direkt koppling i hur man utövat kult-aktiviteter i anslutning till dessa. Figurativa hållristningar är som tidigare nämnt obefintliga i Estland, medan de ofta förekommer tillsammans med skålgropar i Skandinavien. Detta tyder på skillnad i kulturuttryck.

7. Skålgropsstenar i modern tid

Skålgropsstenarna är en del av det estniska kulturarvet och har tillgivits en roll av att representera de forntida esternas seder och bruk. Kapitel 7 avser att ge en överblick av kontroversiella teman gällande dessa fornlämningar. Dessa teman behandlar bland annat förstörelse av stenarna, den nationalromantiska pressen som läggs på arkeologer och forskare, en diskussion vilken berör presentationen av skålgropsstenen på ERM och hur dessa fornlämningar behandlas ute i landskapet i nutida Estland.

7.1. Lagstiftning kring kulturarv i Estland

Att skålgropsstenar är kategoriserade som fornlämningar är tydligt, men hur dessa fornlämningar skyddas av staten via regelverk är en viktig del för att förstå deras betydelse i det estniska samhället. Fornlämningar skyddas på olika sätt på olika platser i världen, och det är viktigt att ha den insikten när man studerar material från ett land med en annorlunda lagstiftning än den man som forskare är van vid. I Sverige är exempelvis *Kulturmiljölagen 1988:950* otroligt viktig att förstå vid hantering av fornlämningar.

I Estland finns *Muinsuskaitseadus* (MuKS som förkortning), vilket översätts till ”arvskyddslagen”. Denna lagstiftning godkändes senast 2019 av den estniska staten, jag kommer att hänvisa till denna lag som MuKS i den fortsatta texten. Lagstiftningens syfte är att säkerställa kulturarvets mångfald och bevarande genom följande punkter:

- 1§ (1) 1) Skydda och bevara kulturminnen (monument), kulturarvsplatser och deras omgivande miljöer av kulturellt värde
- 1§ (1) 2) Skydd av arkeologiska fynd och platser
- 1§ (1) 3) Skydd av det immateriella kulturarvet

(MuKS 2019)

Precis som i Sverige samverkar Estlands kulturarvslagsstiftning med andra lagar som innefattar exempelvis byggnadsbalken, markanläggningslagen och förvaltningslagen. Dessa övriga lagstiftningar kommer jag dock inte att beröra vidare i detta sammanhang. Likt kulturmiljölagen (1kap,§1) finns det en paragraf i MuKS som poängterar ansvaret hos alla invånare att bevara och skydda kulturarvet (MuKS 2019:§3,1).

Under §11 tydliggörs vilka olika typer av monument som räknas till kulturarvet och därmed är under skydd av staten, i avsnitt (6) står det:

En historisk helig plats i naturen är en sak eller ett landområde relaterat till offer, helgelse, helande, religiös eller rituell aktivitet utan betydande mänskligt inflytande. Historiska heliga naturområden är viktiga bärare av folklörekultur och lokal identitet (MuKS 2019, författarens översättning)

Stycket i avsnittet som avser ”utan betydande mänskligt inflytande” innebär till exempel hiis, vilket kan vara en vattenkälla, sten eller träd. Platsen är således inte konstruerad av människor så som till exempel en kyrka eller gravplats är. 11§ (6) alltså en paragraf och ett avsnitt vilka direkt skyddar skålgropsstenar, trots deras obekräftade ursprungliga syfte. Stenarna befinner sig också i naturområden och själva knackandet av groparna är inte tillräckligt med modifiering för att räknas som en mänsklig konstruktion, så som ett byggnadsverk.

Att medvetet förstöra kulturarv kan straffas med hårda böter (Muks 2019:§83–89). Detta visar på att skålgropsstenarna och deras hantering därmed är skyddade av den estniska staten. Lagstiftningen innefattar totalt 114§ och är omfattande, vilket är förståeligt då Gamla Stan i Tallinn ingår i UNESCO World Heritage List, och är ungefär 113 hektar stort (Unesco.org). I Tallinns Gamla Stad så lever, arbetar och rör sig människor varje dag året runt, så tydliga kulturarvsregler är fördelaktigt för ett väl använt, skyddat och välmående kulturarv.

Det går utöver lagstiftningen MuKS enkelt att se att dessa stenar skyddas via lagstiftning genom online-registret: *Register.muinas.ee*, där det står exakt information om skålgropsstenarnas skydd och när detta skydd tillämpas.

7.2. Nationalromantisk press

I början av Estlands arkeologiska utveckling, under 1600–1800-tal, var landet segregerat mellan landsbygdsbefolkningen (etniska ester) och eliten (baltiska tyskar), under styre av Kejsardömet Ryssland, där klassresor var väldigt svåra att göra och forskning publicerades på tyska eller ryska (Lang 2006:13–20, Valk 2014:223).

Ülo Valk beskriver denna etniska uppdelning som ”the folk and others” (2014:222). Under det estniska uppvaknandet under sent 1800-tal började forskning utföras på estniska, sagor och sägner från landsbygden samlades in och esternas nationalepos *Kalevipoeg* publicerades. Eposet om Kalevipoeg avslutas genom en profetia, att Kalevipoeg en dag kommer att bryta sig loss från sin fjättring vid ett berg, för att återvända till sitt hem och då kommer han att kunna bringa lycka åt folket inför en ny tidsålder för Estland (Kreutzwald 1963:112).

I efterskriften av den svensköversatta versionen av Kalevipoeg från 1963, står skrivet av Helmer Winter rubriken: ”Eesti hing ei sure iilagi” (Estlands själ ska aldrig dö), och Winter påtalar hur viktig eposet varit för nationens självmedvetenhet och hur tungt erkännandet av att ha rätten att tro på sin framtid väger (Kreutzwald 1963:113–119). Litteratur och folkloristik har således varit viktiga verktyg för Estland vid självständighetsgörandet, då det tidigare saknats historiska dokument på det inhemska språket. Folklöre som skildrade forntida estniska seder var värdefulla dokumentationer av ett självständigt folk med sin egen historia. Kunskap är makt, som det gamla talesättet lyder.

Segregationen kom att påverka estnisk arkeologi, där tidigare forskning försökt påvisa ester som primitiva och därefter motreaktionen av estniska forskare att bevisa motsatsen (Lang 2006:15). Den forntida perioden fylldes således av romantiska ideal, med tankar om hederliga

hövdingar, beskyddande naturgudar och fria fredfulla bönder (Lang 2006:19). Kampen för Estlands självständighet skulle som sagt inte stanna i början av 1900-talet, utan ända fram till 1991.

Estland kom att i olika omgångar ockuperas av Tyskland (1941–1944) och Sovjetunionen (1940–1991) (Burström 2012:22–23). Dessa ockupationer präglades av bland annat deportering till Sibirien för människor med 'farliga åsikter', mördande av estniska politiker, massflykter i båtar från Estland (varav cirka 30 000 kom till Sverige), inrättandet av tyska koncentrationsläger, förbud av estniska nationella symboler, estniska uppslagsverk samt estniska historieböcker (Burström 2012:21–25). Efter Stalins död 1953 blev det en lugnare period i landet, men Estland förblev en del av Sovjetunionen. Under 1980-talet skedde förändringar i Moskva under Michail Gorbatsjov, förändringarna slutade till sist med Sovjetunionens fall. Under denna tid växte det politiska engagemanget i Estland. Drömmar om att åter igen ha självständighet hos den estniska befolkningen växte, och genom "den sjungande revolutionen" och en misslyckad statskupp i Moskva, deklarerades Estland 1991 som en självständig stat (Burström 2012:25–26). Revolutionen hade sin grund i patriotiska folkliga sånger framförda av hundratusentals ester som en manifestation för självständighet (Burström 2012:25). Tiden innan självständigheten kom att påverka arkeologins möjlighet att fritt kunna arbeta, då det rådde stor ideologisk kontroll över vilka metoder, teorier man fick använda eller vilken slutledning man fick komma fram till (Lang 2006:40).

Att förstå den långgående konflikten som pågått i Estland är viktigt för att kunna bilda sig en uppfattning om varför dessa idylliska idéer om forntida Estland blivit så viktiga och på stora sätt påverkat befolkningen, forskningen, kulturarvet och arkeologin. Det är till exempel inte helt ovanligt att monument, vilka har förstörts under ockupationerna, återuppbyggts igen efter självständigheten, och att dessa ställs ut bredvid de förstörda monumenten. Det sänder samma typer av signaler som slutet av Kalevipoeg eposen, en profetia och en idé om återuppståndelse och hållbarhet.

Figur 14: Kollage bestående av 2 bilder från olika vinklar av samma plats. Bilden föreställer en staty av Kalevipoeg återuppbyggd bredvid resterna av den ursprungliga likadana statyn av Kalevipoeg vilken förstördes under ockupation 1915. Bilden är tagen av: författarens personliga bild, E. Pirso, 2021.

Figur 15: Kollage bestående av 2 bilder från olika vinklar av samma plats. Bilderna föreställer frihetsmonumentet från Estlands frihetskrig, i Jõelähtme. Monumentet förstördes 1941–1948 under ockupationen, tills det återskapades och invigdes 1992. Idag står monumenten bredvid varandra tillsammans med en informationsskylt. Bild tagen av: författarens personliga bild, E. Pirso, 2022.

Denna nationalromantik är inte helt oproblematisk. Problematiken har påtalats angående tolkningen av arkeologiskt material och forskning av till exempel hiis. Tönno Jonuks skriver i sin rapport om hiis att efter en utförlig studie gjord av folkloristen Oskar Loorits under det tidiga 1900-talet, så har estniska akademiker undvikit att studera de heliga lundarna mer ingående (2007:6). Detta undvikande länkar Jonuks till sovjetunionens fördömande av att studera dessa religiösa platser, men även på pressen vilande på akademikernas axlar (2007:6). Press som grundar sig i ideologin att presentera dessa heliga lundar i ljuset av den idylliska bilden av det forntida och fria Estland, vilket Jonuks anser går att ana mellan raderna i forskningen (2007:6). Den ideologiska pressen på akademikernas axlar innefattar fornlämningskategorin skålgropsstenar, vilka många gånger knyts samman med eller är samma kategori som landets offerstenar.

I första kapitlet av Viidalepps rapport om dessa fornlämningar står det att offerstenarna (än görs ingen distinktion mellan skålgropsstenar och offerstenar) utgör relikier vilka representerar nationens religion (1940:3). Sökandet efter den romantiska forntida identiteten kan således ha påverkat (eller möjligtvis påverkar) objektiviteten och de arkeologiska slutsatserna som dras av dessa fornlämningar och teorierna angående deras ursprungliga användande.

7.3. Hur någonting ställs ut

Det finns ett tydligt exempel av en skålgropssten som ställs ut i museimiljö, och det är skålgropsstenen på nationalmuseet i Tartu, jag kommer att referera till museet som ERM

fortsättningsvis i kapitlet.

I boken *Att bygga innehåll med utställningar – utställningsproduktion som forskningsprocess* skriver kulturarvsexperten Mattias Bäckström om hur viktig kreativiteten hos museipersonal är, då det inte bara är informationen invid objekten som spelar roll, utan även urvalet och placeringen av objekten i förhållande till varandra, då detta öppnar upp för museibesökarnas tolkningsmöjligheter (Bäckström 2016:199). Detta är en viktig punkt att bära med sig vid museibesök, för varje utställning är likt ett skådespel och besökarna är publiken som ska lämna museet med en föreställning, känsla eller reflektion. Hur museet ställer ut förmedlar olika saker.

När det kommer till skålgropsstenen på ERM hittas denna tidigt i basutställningen om Estlands historia, vilken färdas gradvis bakåt i tiden ju längre in man går. Utställningens inledning omgärdas av moderna ting, då stenen står tillsammans med objekt från 1990-talet, alltså under självständigheten. Varför skålgropsstenen står i 1990-talet förklaras av Pille Runnel i en rapport om utställningen. I rapporten tydliggörs det att temat som stenen är en del av är religiös frihet (2021:130). Att associera 1990-talet med frihet i Estland är en tydlig markör för de samhälleliga förändringarna som tog plats under den tiden, samt att skålgropsstenen står där som en slags nationell påminnelse om den forntida identiteten, tillsammans med Estlands nyskapade framtid.

Stenen är cirka 1 meter hög och har en omkrets på cirka 3 meter, så inte jättestor. Den hamnade på ERM genom att helt enkelt vara i vägen vid motorvägsbygget mellan Tallinn och Tartu 1994. Stenen fick en plats i den föregående basutställningen, därtill var skålgropsstenen det första föremålet att direkt få en plats i den nya basutställningen (Runnel 2021:130–131). Informationsskylten som står framför stenen går igenom kult- eller offerstenarnas historia i Estland, där skylten nämner kortfattat vad denna uppsats redan berört i form av döds kult, heliga lundar, fertilitetskult, estnisk forntida religion, att stenen är en av över 1800 skålgropsstenar och att stenen troligen kan dateras till det första århundradet (Erm 2022).

En av anledningarna till att stenen står i 1990-talet är för att arkeologerna inte är eniga om vilken funktion skålgropsstenarna haft och därför är museets skålgropssten inte kvalificerad att stå i utställningens forntida del (Runnel 2021:130–131). Ytterligare en anledning är att stenen varit en representerande del för basutställningen under 1990-talet (Runnel 2021:130–131). Detta är en väldigt kreativ lösning av personalen på ERM. Tillsammans med informationsskyltens förtydligande att stenen är från första århundradet så är det underförstått en fornlämning. Det är fint att den placerats som en viktig del i basutställningens början, den är ett av de första objekten besökarnas ser när de går igenom den. Samtidigt så hade troligen skålgropsstenen inte stuckit ut mer om den placerats med samma informationsskylt i basutställningens forntida del. Möjligen hade uppfattningen varit att den förmedlat en mer forntida och därmed avlägsen kulturell företeelse, vars nutida betydelse besökarna inte kunnat ta till sig lika lätt. När den står i 1990-talet får man som besökare intrycket av att skålgropsstenen är på väg mot framtiden i 2000-talet, tillsammans med den nya självständigheten som också representeras i utställningen. Skålgropsstenen tolkas som modern och levande hellre än som avlägsen och utdöd.

Informationsskyltens andra del handlar om hur lite man känner till om religion i det forntida Estland (Erm 2022). Skylten berättar att under 1920–1930-talens nationalromantiska uppvaknande så började ”Taara troende” utöva sin religion, namnet Taara är efter en estnisk gud (Erm 2022). Denna grupp försökte att återskapa en genuin estnisk religionsutövning och

hade vid slutet av Estlands första självständighet 700 registrerade medlemmar (Erm 2022). Därefter förbjöds religiösa estniska grupper, och ledarna av de Taara troende deporterades till Sibirien (Jonuks & Äikäs 2019:9). Bakgrundshistorien om religiöst förtryck understryker ännu mer varför skålgropsstenen på ERM passar i den moderna frihetstiden. Under 1960-talet återupptog estniska intellektuella intresset av att utöva forntida religion igen, och skapade då en grupp av ”naturtroende” (maausk på estniska) (Erm 2022). Idag finns både Taara troende och natur troende under samma tak i *Estniska huset för Taara och ursprungsreligioner* med 200 registrerade medlemmar (Erm 2020).

Det första man upptäcker när man ser skålgropsstenen på ERM är mynten som pryder dess gropar. Vid ett första intryck är det lätt att tro att detta iscensatts av museipersonalen för att återskapa folkdikternas mynt-offrande, men så är inte fallet. Det är besökarna på museet som spontant börjat offra under 1990-talets basutställning när stenen först togs in, och än har besökarna inte slutat offra (Erm 2022). För att stenen inte ska flöda över så används donationerna för att upprätthålla heliga lundar (Erm 2022). Denna forntida artefakt är således inte bara ett museiobjekt, utan ironiskt nog en högst fortfarande använd skålgropssten som offras till och genom sin sociala interaktion med besökarna påverkar sin omvärld än idag.

Figur 16: Kollage bestående av 2 bilder föreställandes skålgropsstenen på ERM. Till vänster ser man den dramatiska belysningen av stenen vilken reflekteras i dess mynt, till höger kan man ana moderna kläder i bakgrunden för att illustrera att stenen finns i utställningens moderna del. Bild tagen av: författarens personliga bild, E. Pirso, 2022.

7.4. Förstörelse av skålgropsstenar

Det finns dokumenterade fall av förstörelse av skålgropsstenar i modern tid. Kuusalu kommun med omnejd är en av Estlands rikaste på skålgropsstenar, där finns 125 skålgropsstenar dokumenterade (Tvauri 1999:116). Mer än 50 av dessa skålgropsstenar har tagits i beskydd av staten, men tyvärr har troligen en majoritet av Kuusalus 125 skålgropsstenar förstörts (Tvauri 1999:116). En gårdsägare i Kuusalu hade under slutet av 1800-talet förstört ungefär 70 offerstenar (gjordes inte skillnad mellan offer- och skålgropsstenar under 1800-talet) när hans fält städats upp från sten (Tvauri 1999:116). Förstörelsen har troligen gjorts i ren okunskap hellre än med uppsåt, om man ska tro gårdsägarens egen historia. Historien väcker hur som helst en insikt om att detta troligen inte är första eller enda gången något liknande har kunnat hända.

Det finns även dokumenterad förstörelse av en av de två enda skålgropsstenarna på ön Muhu, även detta ska ha hänt i slutet av 1800-talet (Tvauri 1999:118–119). Tråkigt nog slutar inte tragedin för Muhus skålgropsstenar där. Under 2017 publicerades en artikel från Muhus museum författad av Raul Vinni, artikeln handlar om hur någon rånat skålgropsstenen på sina mynt (Vinni 2017). Skålgropstenen i Aljava har registrerings nr ”12519” (Muinas.ee8). Skålgropsstenens trogna besökare förfäras över att mynten, vilka av många troligen legat där i över 20 år, så plötsligt stulits (Vinni 2017). Den estniska författaren Katrin Pauts är en av de förfärade besökarna, hon påtalar konsekvenserna som kommer drabba den som stulit från åskguden, tjuven och dennes anhöriga kommer råka ut för fruktansvärda saker, skålgropssten ”12519” kallas i folkmun för ”Ukukivi” (Uku är en estnisk vädergud), (Vinni 2017). Det står även i artikeln att denna sten planerades att flyttas under sovjettiden, men att byborna då ingripit och protesterat till den grad att stenen fick stå kvar.

Med hjälp av nutida kulturarvslagstiftningar och arkeologiska inventeringar av skålgropsstenar, så tycks stenarna mycket säkrare idag än under 1800-talets klimat. Den största risken, förutom mänsklig förstörelse och stölden av mynt, är troligen samma som med hållristningar: nämligen väder. Framför allt korrosion av surt regn och frost som kan spränga sönder de ristade groparna.

7.5. Skålgropar i det vilda

Sökmotorn *Register.muinas.ee* är en effektiv och lätthanterlig sökmotor att använda för att leta reda på arkeologisk information, adresser till- samt bilder av den kulturarvslämning man vill leta rätt på. Det finns tydliga länkar till lagar och bestämmelser om lämningen och länkar till en karta, vilken visar exakt vart i landskapet lämningen går att finna. Sökmotorn fungerar även bra genom att se vilket skick lämningarna är i, när dessa senast inventerades och när de senast uppdaterades med bilder.

För besökare av skålgropsstenarna är detta ett bra verktyg för att bilda sig en uppfattning om vart stenarna befinner sig, innan de tar sig dit. Detta då en del skålgropsstenar kan gömmas i buskage, finnas långt ute på fält eller vara allmänt svåra att intuitivt bara lista ut själv exakt vart de skulle befinna sig. Registret med sökmotorn gör det även lätt att bilda sig en någorlunda uppfattning huruvida stenarna fortfarande besöks eller inte, genom att man kan se

offringar på en del av bilderna. På de allra flesta bilderna kan man även se att stenarna är markerade med skyltar, vilka säger antingen "ohvrikivi" eller "kultusekivi" i stora bokstäver.

Figur 17: Bild från samlingarna på ERM, föreställande de typer av skyltar vilka finns invid estniska skålgropsstenar eller offerstenar. Bild tagen av: ERM, samlings nr ERM TM E 1173.

Registret visar även på modernisering och demokratisering genom att göra kulturarvet tillgängligt för allmänheten.

7.6. Modernt användande av fornlämningar

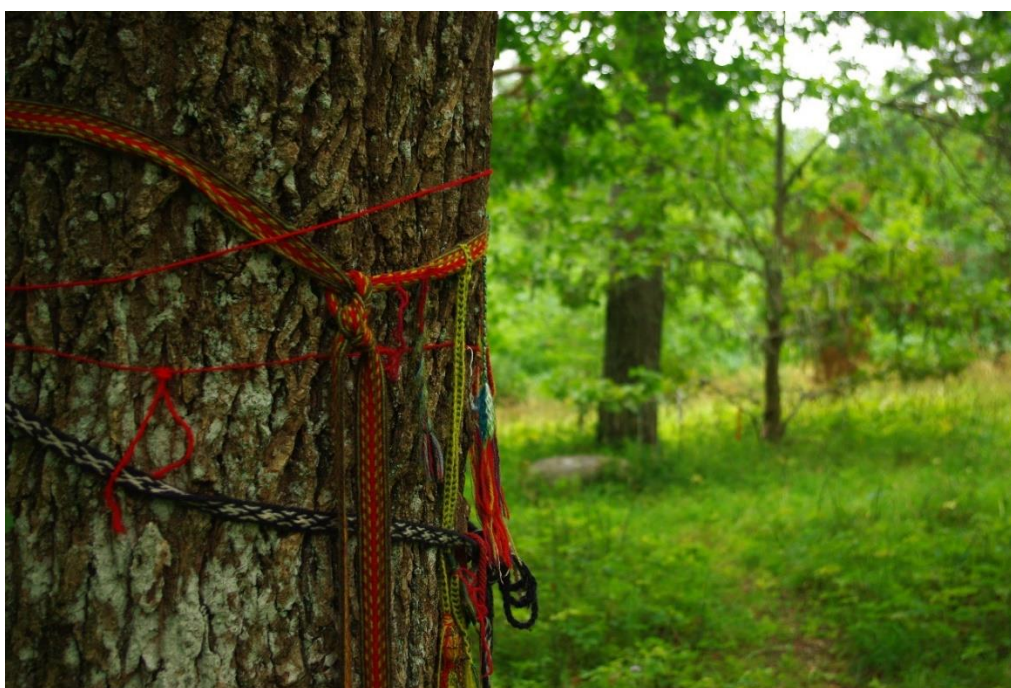
Modern hedendom är en växande grupp i Europa (kallas även för paganism), med många olika konstellationer och grupper som exempelvis wiccans, shamaner och lokala hedniska rekonstruktionister (Jonuks & Äikäs 2019). Denna trend inkluderar sannerligen Estland, där naturtroende (mausk) har vunnit en tämligen officiell status och legitimitet hos befolkningen (Jonuks & Äikäs 2019:9).

Arkeologerna Tõnno Jonuks och Tiina Äikäs skriver i sin artikel *Contemporary Deposits at Sacred Places: Reflections on Contemporary Paganism in Estonia and Finland* att de östeuropeiska hedningarna sticker ut inom det västländska moderna utövandet av hedendom, då de östeuropeiska utövarna drivs i större utsträckning av sina nationers folklöre, historia, och bestämda geografiska områden (2019:8). Det finns en drivkraft att vilja återskapa den 'inhemska forntida religionen' som funnits innan kristendomen fick genomslag. Det finns således en stark påverkan av folklöre, arkeologi och historia inom dessa grupper.

Maausulised (naturtroende) gruppen är inte bara inflytelserika bland andra hedniska sällskap, gruppen av naturtroende är en aktiv del av att forma den nutida estniska identiteten (Jonuks & Äikäs 2019:10). I en mätning om religion som utfärdades i Estland 2014, visar resultaten att en majoritet (61,1%) av svararna anser att maausk är landets ursprungliga och äkta religion (Jonuks & Äikäs 2019:10). Denna statistik är inte förvånande med tanke på vilket genomslag nationalromantiken fått i Estland tillsammans med befolkningens historiska förtryck utfört av 'de andra'. Dessa faktorer tycks ha fått starkt fotfäste i den nutida estniska identitetsskilningen. Det är viktigt att poängtera att identitetsskapande genom forntiden inte behöver vara negativt, det händer genom de flesta religioner världen över (där exempelvis kristendomen också har sina rötter i det forntida mellanöstern). Religion i sig är inte negativt.

En manifestation av den moderna hedendomen är det fortsatta bruket av skålgropsstenar och offerstenar. Detta är inte exklusivt endast för hedniska sällskap eller etniska ester, det finns exempelvis mynt lämnade i alla möjliga slags valutor på stenarna, detta innebär att det också finns utrymme för utomstående att uttrycka sina egna rötter (Jonuks & Äikäs 2019:10–11). Heliga lundar och övriga platser innehållandes skålgrops- och offerstenar är till övervägande del fyllda av knutna band och mynt, vilka rekommenderas av lokala hedniska sällskap (Jonuks & Äikäs 2019:13). Enligt folklöre så är både band (i träden) och mynt vanliga lämningar på platserna. Genom Viidalepp finns information att det under 1900-talets första hälft även påträffas glasskärvor från flaskor, hästskor, spikar, delar av fickknivar, bitar av korgar, siden och ull funna på stenarna och att det hänger lin-remsor från träden i närheten (1940:26–27).

I tidigare kapitel av denna uppsats har även mat och grödor nämnts som vanliga offer, men av naturliga själ ligger sådana offer sällan kvar på platsen en längre tid. För att se sådana ute i fält på heliga platser måste man dyka upp vid rätt tidpunkt.

Figur 18: Bildexempel av Hiis, knutna remsor och band hängandes från träd. Bild tagen av: Mana Kaasik, 2011.

I MuKS (2019) finns tydliga regler även när det gäller användandet av fornlämningar, i §33 *Skyldighet att bevara* (1) står följande:

Var och en ska avstå från verksamhet som kan äventyra, skada eller förstöra ett monument eller en byggnad belägen i ett kulturarvsskyddsområde. Monumentet och byggnaden som ligger i kulturminnesskyddsområdet får inte förstöras eller skadas. Ett monument eller en byggnad som är belägen i ett kulturminnesområde får användas utifrån moderna behov, men inte på ett sätt som kan äventyra bevarandet av monumentet eller byggnaden eller dess delar.

(MuKS 2019:§33(1), författarens översättning)

Det är alltså lagligt att använda monument utifrån moderna behov, förutsatt monumentens fortsatta beskydd och bevarande.

Frånsett hedniska grupper finns det en kulturell tradition att använda skålgropsstenar inom andra sammanhang i Estland. Det finns en modern tradition av att inkludera skålgropsstenar och/eller offerstenar i bröllopsceremonier. Genom att söka i museiarkivet *Muis.ee* (se figur 19 nedan) och sökningar på "pulmad ohvrikivi" (bröllop offersten) via *google.se*, tycks denna tradition vara högs levande. Bröllopparen kan synas i moderna bröllopskläder framför stenen utan eller tillsammans med sina gäster.

Figur 19: Fotografi av ett modernt brudpar med följe vid en offersten. Bild tagen av: tagen ur ERM:s samlingar, fotot har samlings nr ERM Fk 2909:1696.

Slutsats – en diskussion om kulturarv, arkeologi och identitet

Genom att utgå från en kontextuell- och hermeneutisk teoriram har uppsatsens syfte och frågeställningar utforskats under samtliga 7 kapitel. Tvärvetenskap har applicerats där arkeologi, folkloristik, etnologi, geologi och geografi varit de huvudsakliga vetenskaperna som använts för att analysera syftet och frågorna.

När det kommer till informationen kring estniska skålgropsstenar skulle uppsatsens nyansering blivit lidande om endast en vetenskapsgren applicerats. Det är många olika delar av landets historia som behöver sättas ihop för att bygga en så komplett bild som möjligt av skålgropsstenarnas kontext. Att undersöka de olika historiska delarna och nyckelpersonerna behövs i syfte att förstå hur dessa fornlämningar gjort sin resa från tusentals år bakåt i tiden till att användas idag. Kort och gott krävs en mindre men omfattande tidsresa för att bygga sig en helhetsbild.

En oväntad, men ändå i sammanhanget självklar, insikt som uppsatsen har kommit att diskutera är hur mycket yttre faktorer och omständigheter formar hur en fornlämning tolkas.

Det är viktigt att kunna förstå varför en fornlämning kopplas samman med olika teorier, vart och i vilken tid teorierna kommer ifrån och vem som har diskuterat dessa i respektive tid.

Genom att utförligt redovisa skillnaderna mellan hur dåtidens skålgropsstenar inte har haft en egen vetenskaplig fornlämningskategori och hur man i nutida forskning hellre skiljer på ohvrikivid (offerstenar) och lohukivid (skålgropsstenar), går det bestämt att hävda att vetenskapen kring dessa fornlämningar utvecklats. Dock är gränserna fortfarande suddiga, då skålgropsstenar kan vara offerstenar, och på grund av att dessa fornlämningskategorier inte separerats tidigare. Därför måste man blanda dem vid forskning av äldre och även nutida källmaterial. Detta innebär också att när man söker efter information om skålgropsstenar behöver man kunna de olika uttrycken för samtliga kategorier, vilka redovisas i kapitel ”1.4. Begreppsförklaringar”, och vara medveten om deras likheter och olikheter. Uppsatsen har även klargjort skillnader mellan svenska *skålgropar* och estniska *skålgropsstenar* kategorimässigt. Därtill vidrört arkeologiska teorier som baserats på deras likheter, då det är vanligt att forskningen drar paralleller mellan *skålgropar* och *skålgropsstenar*.

Att varva arkeologihistoria och folkloristik tillsammans med den samhälleliga kontexten har varit nödvändig, då ockupation, segregation, revolution och frigörelse har påverkat det estniska samhället i grunden. Rimligtvis har det arkeologiska arbetet förändrats med samhället. Den balt-tyska överklassen, vilka introducerade arkeologin i Estland, lade grunden för det estniska uppvaknandet, vilket ledde till att fältstudier, litteratur och folklöre samlades in och skrevs på estniska i stället för tyska. Den nationalromantiska eran i slutet av 1800-talet lade grunden för den första nedtecknade dokumentationen av skålgropsstenar i Estland på estniska. Genom att göra en analys av dessa faktorer och att redovisa nyckelpersoner inom forskning på skålgropsstenarna, har frågeställningen om vilken tidsresa skålgropsstenarna gjort således besvarats under uppsatsens kapitel.

De forntida esterna med sina forna seder är någonting som påtalas mycket i forskningen, det hade varit intressant att läsa eller skriva en studie om det finns något svar på när man slutade att knacka skålgropsstenar. Dateringen inom den moderna forskningen går oftast ut på att redogöra för när de första skålgropsstenarna knackades (vilket är fascinerande i sin egen rätt). Men en mer djupgående analys av att urskilja en exakt tidpunkt när knackandet upphört och vilka teorier som finns kring den samhälleliga förändring vilken lett till att man slutat med denna tusenåriga tradition. Den närmsta förklaringen forskningen hittills ger angående skålgropsstenarnas utfasning är att de under förromersk järnålder ersatts genom inrättningen av stengravar (så kallade tarand-gravar) (Tvauri 1999:156). Men då skålgropsstenarna inte solklart kan knytas till döds kult så tycks den förklaringen tunn. I både Tvauri (1999) och Kimber (2016) går det att läsa om fältexperiment där man återskapat gropar i sten, varav den snabbaste tiden varit 25 minuter (Kimber 2016:56). Det är alltså inte omöjligt att dessa stenar haft gropar mycket tidigare eller senare än vad forskningen än så länge kunnat redovisa, då kartläggningen av vattennivån varit opålitlig (Tvauri 1999:151). Så sent som 2016 knackades nya skålgropsstenar av Kimber i ett fältexperiment. Det går lika lite att exakt datera Kimbers skålgropsstenar, om nu Kimbers anteckningar och dokumentation skulle förgås, som vilka andra skålgropsstenar som helst ute i fält.

En teori angående utfasningen av skålgropsstenarna utgick ifrån att man slutat med traditionen under befolkandet av Island, under vikingatid (Hauptman Wahlgren 2002:52). Teorin grundade sig i att det inte funnits skålgropsstenar på Island. Jag anser att teorin inte håller, då Island haft andra geologiska förutsättningar under vikingatid än vad man har haft under vikingatiden i Estland. I ett resonemang där jag jämfört andra stenristnings-traditioner

(runstenar) och deras frånvaro i vikingatida Island, men deras närvaro efter vikingatid när Island stabiliserats under medeltid, redovisar jag att det bör vara ett tecken på materialbegränsning hellre än traditionsförändring. Det går således inte att säga utifrån 'Islands-teorin' när man slutat producera skålgropsstenar. Därtill finns ytterligare en diskussion huruvida skålgropsstenarna i Estland har en lika stark koppling till Skandinavien som tidigare forskning hänvisat, då även Finland saknar figurativa hällristningar men har skålgropar (Lahelma 2005:30). I Estland har man motsatsen till problematiken i 'Islands-teorin', Estland har i stället rätt materialförutsättningar för att göra figurativa hällristningar, men av någon anledning valt att inte göra det. Detta tyder, i min mening, hellre på en distinkt kulturyttring än brist på kunskap eller material, därav blir även teorin att skålgropsstenarna i Estland inspirerats direkt från skandinaviska hällristningar svagare.

Uppsatsens senare kapitel tar upp religion och folktro i samband med modernt användande av skålgropsstenar. Det är ofrånkomligt att studera skålgropsstenar utan att det finns spår av religion och folktro i analyserna. Många gånger nämns döds kult i samband med skålgropsstenarna, men jag är av en annan åsikt efter att noggrant granskat materialet. Skålgropsstenar förekommer inte i närheten av gravar och innehåller heller inga tecken på att vara minnesmärken eller gravstenar, därför anser jag att 'döds kult-teorin' inte är lika trovärdig som övriga 'fertilitets-teorier'. I kapitel 6.3. som handlar om den agrara teorin, framgår det att skålgropsstenar har ett samband med bördig jord och gamla åkrar. Skålgropsstenarna visar inte tecken på att vara redskap för jordbruk och bör därför rimligtvis kopplas samman med en ickemateriell användning, möjligtvis är stenarna religiösa symboler för forntida fertilitetskult.

Den religiösa användningen av skålgropsstenar har inte stannat upp i forntiden, de brukas även idag av en framgångsrik grupp naturhugningar, vilka går under namnet *Maausulised*. Folktro kan uppfattas som en mer kulturellt allmän företeelse än en partikulär religiös aktiv övertygelse. Denna skillnad kan manifesteras i traditioner. Det är omöjligt för mig att säga om brudparen, vilka gifter sig i moderna bröllopskläder vid stenarna, är naturtroende eller om de haft ett kristet bröllop och helt enkelt bara är traditionella och därför infört skålgropsstenar eller offerstenar i sina bröllopsceremonier. Modern religion och tradition i Estland hade varit ett givande och spännande ämne att utforska som tillägg till denna uppsats. Brudparen vid stenarna var nämligen någonting jag fann av en slump. Att studera brudparen mer ingående och fördjupa sig i vilka dessa människor är som gifter sig vid stenarna och varför, hade varit ett intressant ämne att bygga vidare på. Jag fann även inte något nämnande av vigselceremonier i anknytning till skålgropsstenar eller offerstenar i någon annan källa än bildmaterialet.

Frågeställningen som berör hur skålgropsstenarna skyddas och åskådliggörs som delar av Estlands kulturarv fokuserade även mycket på den moderna religionen. Därtill så finns det en tydlig och väl utvecklad sökmotor för fornlämningar (Muinas.ee) med länkar till lagar, kartor, arkeologernas anteckningar från fält, bilder och väl utförlig information om den enskilda skålgropsstenen och skålgropsstenar som kategori. Det framgår tydligt genom min stora konsumtion av *Muinas.ee* att många av stenarna är markerade med skyltar ute i landskapet och fortfarande är i bruk, då mynt eller andra offringar syns på flera bilder av olika stenar på olika platser. Med så lättillgänglig information om skålgropsstenarna och deras platser i landskapet skulle en studie kunna utföras om huruvida man använder denna information i utbildningssyfte i Estland. En studie vars eget syfte utforskar om man inkorporerar dessa lämningar i till exempel grundskolsklasser, och i sådana fall hur. Om man inte gör det så kan en vidare studie fråga varför inte och utifrån den frågeställningen bygga vidare på om det är en positiv eller negativ företeelse att använda fornlämningar i utbildningssyfte. Att involvera

kulturlämningar i utbildningar av olika slag ger en möjlighet för ännu mera demokratisering av kulturarvet och spridning av den lokala historien. Detta kan även utlösa faktorer vilka skulle kunna hjälpa till att skydda kulturarvet inför framtida generationer, ingen bryr sig nämligen om det de inte vet existerar.

Hur National Museet i Tartu har valt att ställa ut sin skålgropssten är otroligt intressant ur ett museiologiskt perspektiv. Det tycks för mig logiskt att skålgropsstenen på ERM representerar nutid hellre än forntid, då skålgropsstenarna fortfarande brukas idag. En vidare forskning på om några andra museer i Estland innehar skålgropsstenar hade varit insiktsfullt, detta var information jag inte lyckades få reda på under denna studie. Om nu fler museer i Estland ställer ut skålgropsstenar eller offerstenar hade det varit intressant att göra en komparativ studie av dessa och vad kontexten av utställningarna kan säga.

Det finns en tydlig kulturarvsskyddslag (MuKS 2019) vilken skyddar skålgropsstenarna, där det är samhällets individuella ansvar att skydda kulturarvet samt statens uppgift att se till att kulturarvet bevaras. En intressant detalj är att MuKS aldrig fastställer hur gammalt ett föremål eller monument behöver vara för att vara en fornlämning. I Sverige är det vid år 1850 gränsen går enligt *Kulturmiljölagen* (1988:950:2kap, §1a). Det måhända att denna distinktion framkommer i en annan lagstiftning som gått mig förbi, men om det inte finns en årtalsgräns för monument i Estland hade det också kunnat bli ett intressant forskningsämne att bygga vidare på.

Uppsatsens syfte, att utforska skålgropsstenarnas arkeologiska historia, hur folktro och religiösa föreställningar påverkat deras tolkningar samt hur deras kulturlämningsstatus uppfattas idag, är således framgångsrikt genomförd.

Sammanfattning

Uppsatsens syfte är att undersöka de estniska skålgropsstenarnas kontext, arkeologihistoria, religiösa dimensioner och deras plats i det moderna estniska samhället. Viktigt att notera är att detta inte bara är en arkeologisk uppsats, utan den har även en tydlig kulturarvs inriktning. Genom att applicera en kontextuell och hermeneutisk teoriram har 4 specifika frågor besvarats. Dessa frågor är följande:

1. Hur definieras skålgropsstenar i Estland från ett arkeologihistoriskt perspektiv till idag?
2. Vilka samhälleliga faktorer har spelat roll vid tolkningarna av denna fornlämningskategori?
3. Vilken roll spelar folktro och religion i samband med skålgropsstenarna?
4. Hur skyddas och åskådliggörs skålgropsstenar som delar av Estlands kulturarv idag?

Uppsatsämnet har sitt ursprung i en personlig nyfikenhet efter ett besök på det estniska Nationalmuseet i Tartu, där besökare i början av museets basutställning finner en skålgropssten fylld av mynt. Den huvudsakliga avgränsningen som är tillämplig är att inte studera en specifik skålgropssten, utan att studera skålgropsstenarna som sin egen fornlämningskategori. Endast vid exempel tas specifika skålgropar upp i diskussionen. Ytterligare en avgränsning är att inte jämföra skålgropsstenarna för mycket med svenska skålgropar, utan bara när diskussionen kräver detta.

Begreppen som omgärdar skålgropsstenarna är många och olika, dessutom är de på estniska. Därför finns en liten ordlista med i uppsatsen med kortare förklaring om vad namnen betyder och innefattar. Skillnaden mellan svenska skålgropar (vilka räknas som hällristningar i ett svenskt sammanhang) och estniska skålgropsstenar (vilka inte räknas som hällristningar i ett estniskt sammanhang) tydliggörs ytterligare.

Uppsatsens material innefattar litteratur, sökmotorer och besök. I litteraturen, vars ursprung är utanför Estland, nämns skålgropsstenarna endast i förbigående och i ett hällristnings sammanhang. Således är den här uppsatsen unik, med en diskussion som utgår från skålgropsstenarna i centrum. Mycket etnologiskt material och folkloristik har applicerats i diskussionerna, därmed valdes en hermeneutisk och kontextuell teoriram. Dessa typer av arkeologiska teorier passar utmärkt då skålgropsstenarna tycks vara en fornlämning vars funktion är socialt betonad. Deras sociala strukturer och syften är svåra att fastställa genom arkeologisk forskning. Den största källkritiken vad gäller materialet är att många källor är skrivna på ett språk författaren ännu inte behärskar fullt ut, men detta innebär inte att materialet är felaktigt översatt, det har bara tagit längre tid än vanligt för författaren att läsa och förstå materialet. Skålgropsstenar är därtill oerhört svåra att datera, då det är interaktionen mellan sten och människa som ska dateras och kulturlager i samband med stenarna saknas. Majoriteten av skålgropsstenarna finns i norra Estland, vilket kan förklaras genom att kustlinjen bidragit till bördigare jordar än vad som funnits i inlandet. Detta resonerar även med teorin att dessa fornlämningar skulle varit knutna till fertilitetskult.

För att förstå hur och varför skålgropsstenarna fortfarande är aktuella och använda objekt idag, så har uppsatsen redovisat folklorens kraft i den estniska identiteten. Efter ockupationer har folklore, tradition och tydlig identitet blivit viktiga komponenter för Estlands befolkning i många generationer. Vilket även bidragit till att landets hedniska religiösa grupper är populära än idag. Uppsatsens slutsats bottnar i en större förståelse hur alla olika pusselbitar av etnologi, arkeologi, geologi, geografi, nationalromantik, identitet, folklore och historia hänger ihop tillsammans med skålgropsstenarna. Skålgropsstenarnas kulturlämningsstatus är skyddad av lagstiftning och det är tydligt att utläsa att dessa fornlämningar har fascinerat många olika forskare genom tiderna, och att de representerar Estlands nutid lika mycket som dåtid.

Figur 20: Fotografi av författaren invid skålgropssten nr 18956 och tillhörande skylt, Saue, Estland. Bild tagen av: författarens personliga bild, E. Pirso, 2022.

Referenslista

Litteratur:

- Anonym, 1946: *Estniska sagor och sägner*, Helsingfors: Söderström & Co.
- Barret, John C., 1987: Contextual archaeology. *Antiquity*, vol 61, p. 468–473.
- Burenhult, Göran (red.), 2000: *Arkeologi i Norden 2*. Stockholm: Natur och kultur
- Burenhult, Göran (red.), 1999: *Arkeologi i Norden 1*. Stockholm: Natur och kultur
- Burström, Mats, 2012; *Minnesgömmor: berättelser om föremål gömda i jorden i Estland under andra världskriget*. Lund: Nordic Academic Press
- Bäckström, Mattias, 2016: *Att bygga innehåll med utställningar: utställningsproduktion som forskningprocess*. Lund: Nordic Academic Press
- Childe, V.G., 1956: *Piecing together the past*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Ekholm, Gunnar, 1972: Hällristningsproblemet: ett genmäle. *Fornvännen*, 17, p. 213-229.
- Gell, Alfred, 1998: *Art and agency: an anthropological theory*. Oxford: Clarendon
- Hauptman, Katherine, 2002: *Bilder av betydelse: hällristningar och bronsålderslandskap i nordöstra Östergötland*. Diss. Stockholm: Univ.
- Hodder, Ian (red.), 1987: *The archaeology of contextual meanings*. Cambridge: Cambridge Univ. Press
- Hodder, Ian, 1986: *Reading the past: current approaches to interpretation in archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press
- Horn, Christian, 2015: Cupmarks. *Adoranten*, p. 29–43.
- Jansson, Jenny, 2018: *Mellan älvor och offerblod – En undersökning om skålgroparnas uppkomst och betydelse i det fornnordiska landskapet*. Masteruppsats i arkeologi. Campus Gotland.
- Johansen, Harald, Olsen, Bjørnar, 1992: Hermeneutics and archaeology: on the philosophy of contextual archaeology. *American Antiquity*, Vol. 57, No. 3, p. 419–436.
- Johnson, Matthew, 2020: *Archaeological theory: an introduction*. Third edition (först utgiven 1999). Hoboken, NJ: John Wiley et Sons, Inc.
- Jonuks, Tönno, 2007: Holy groves in Estonian religion. *Estonian Journal of Archaeology*. Vol 11, No 1, p. 3-35.
- Jonuks, Tönno, Äikäs, Tiina, 2019: Contemporary Deposits at Sacred Places: Reflections on Contemporary Paganism in Estonia and Finland. *Folklore: Electronic Journal of Folklore*. No. 75, p. 7-46.
- Jung, Jaan, 1898: *Muinasaja teadus - Eestlaste maalt: kohalised muinasaja kirjeldused Liivimaalt, Pernu ja Wiljandi maakonnast* (Forntida vetenskap – från esternas land: lokala beskrivningar av forntid i Livland, Pernu och Wiljandi län). Vol 2. A. Grenzstein, Estland.
- Kaasik, Mana, 2016: *Intervjuu roll muististe leidmisel looduslike pühapaikade välitööde näitel* (Intervjuns roll för att hitta fornlämningar med hjälp av exempel från fältarbeten på heliga platser i naturen), Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool. Humanitaarteaduste ja valdkond. Ajaloo ja arheoloogia instituut.
- Kimber, Andres, 2016: *Vaated, helid ja maastik – lohukivid Rebala muinsuskaitsealal* (Utsikt, ljud och landskap – Skålgropsstenar i Rebala arvskyddsområde). Tartu Ülikool. Humanitaarteaduste ja kunste valdkond. Ajaloo ja arheoloogia instituut. Laboratoorse arheoloogia õppetool.
- Konsa, Marge, 2006: Estonian Archaeology from 1991–2005. I Lang, Valter & Laneman, Margot (red): *Archaeological research in Estonia, 1865-2005*. Tartu: Tartu University Press, p. 41-50.

- Kreutzwald, Friedrich Reinhold (red.), 1963: *Kalevipoeg: esternas hjältepos*. Stockholm (originalet av Kalevipoeg utgavs år 1857)
- Lahelma, Antti, 2005: Between the worlds. Rock art, Landscape and Shamanism in Subneolithic Finland. *Norwegian Archaeological Review*, Vol. 38, No 1, p. 29-47.
- Lang, Valter, 2007: *The Bronze and early Iron Ages in Estonia*. Tartu: Tartu University Press
- Lang, Valter, 2006: The History Of Archaeological Research (up to the late 1980s). I Lang, Valter & Laneman, Margot (red.): *Archaeological research in Estonia, 1865-2005*. Tartu: Tartu University Press, p. 13–40.
- Lang, Valter, 2006: Research into the Bronze and Early Iron Ages. I Lang, Valter & Laneman, Margot (red.): *Archaeological research in Estonia, 1865-2005*. Tartu: Tartu University Press, p. 77–104. (refereras i texten som Lang2)
- Lund, Cajsa S., 2008: Prehistoric Soundscapes in Scandinavia. I Mossberg, Frans (red.), *Sounds of history [Elektronisk resurs]*. Lund: Sound Environment Centre at Lund University, p. 12–29.
- Lund, Cajsa S., 1979: Nordens äldsta spaltflöjt [Elektronisk resurs]. *Fornvännen*. 74, 1–9 Tillgänglig på Internet: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:raa:diva-1072> [2022-12-15]
- Lundin, Peter, 2012: *Övergången från Natur till Kultur*. Institutionen för kultur, energi och miljö. Höghskolan på Gotland.
- Lõugas, Vello, 1972. Väikeste lohkudega kultusekivid (Kultstenar med små hål) [Elektronisk resurs] *Eesti Loodus*. 12, p. 729–732. Tillgänglig på internet: <https://www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:340592/298213/page/1> [2022-12-15]
- Mossberg, Frans, 2008: Sounds of History – Preface. I Mossberg, Frans (red.): *Sounds of history [Elektronisk resurs]*. Lund: Sound Environment Centre at Lund University, p. 6-11.
- Möldre, Aile, Reimo, Tiiu, 2007: *Historiography and sources of the Estonian book science in the years 1918–1944*. Department of Information Sciences, Tallinn University
- Nadel, D., Lengyel, G., 2009: Human-made bedrock holes (mortars and cupmarks) as a late Natufian social phenomenon. *Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia*. Vol 37, Issue 2, June 2009, p. 37-48.
- Olsen, Bjørnar, 2003: *Från ting till text: teoretiska perspektiv i arkeologisk forskning*. (första utgåvan 1997) Lund: Studentlitteratur
- Runnel, Pille, 2021: Producing a media-rich permanent exhibition for the Estonian National Museum as arts-based research. *Comunicazioni sociali. Vita e Pensiero / Pubblicazioni dell'Università Cattolica del Sacro Cuore*, n.1, p. 128-135.
- Schweizerisches Archiv für Volkskunde [Elektronisk resurs]*. (1897-). Basel [etc.]: Schweizerische Gesellschaft für Volkskunde, band 28, 1927–1928, p. 145. Tillgänglig på internet: <https://www.e-periodica.ch/digbib/view?pid=sav-001%3A1928%3A28#3> [2022-12-21]
- Tvauri, Andres, 2012: *The migration period, pre-viking age, and viking age in Estonia*. Tartu: Tartu University Press
- Tvauri, Andres, 1999: Cup-marked stones in Estonia. *Folklore: Electronic Journal of Folklore*, n.11 p. 113–169.
- Valk, Heiki, 2006: Arheoloogia, suuline traditsioon ja pärimuskultuur (Arkeologi, muntlig tradition och traditionell kultur). –*Arheoloogiline uurimistöo Eestis 1865–2005*. Tartu. [Elektronisk resurs] Tillgänglig på internet: <http://www.arheo.ut.ee/16EA1Valk.pdf> [2022-12-13]

- Valk, Ülo, 2014: The folk and others: constructing social reality in Estonian legends. I Kull, Kalevi & Lang, Valter (red.): *Estonian approaches to culture theory*. Tartu: University of Tartu Press, p. 222-238.
- Viidalepp, Richard, 1940: *Iseloomustavat Eesti Ohrikividest* (Karaktäristiskt för estniska offerstenar). Tartu
- Watson, Aaron, Keating, David, 1999: Architecture and sound: an acoustic analysis of megalithic monuments in prehistoric Britain. *ANTIQUITY*, no 73, p. 325-336

Webbsidor:

Estniskt Litteratur Museum, Koobas Kohapärimuse Andmebaas (Databas Grottan för Lokala Sägner) refereras i texten som (kirmus.ee):

Kirmus.ee, 2002, om en skålgropssten eller offersten i Metsla, refereras i texten som (Kirmus.ee1):
<http://galerii.kirmus.ee/koobas/index.php?module=300&op=2&id=15967&jrk=16>
[2022-12-13]

Estniskt kulturarvsregister, refererat i texten som (Muinas.ee):

Eesti Muinas Kultuurimälestiste Register (Estniskt kulturarvsregister), Kultusekivi 18544, Äksi, refereras i texten som (Muinas.ee1):
<https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=18544>
[2022-11-24]

Eesti Muinas Kultuurimälestiste Register (Estniskt kulturarvsregister), Kultuse- ja ohvrikivi Silmakivi 12592, Tumala, benämns i texten som (Muinas.ee2):
<https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=12592>
[2022-11-24]

Eesti Muinas Kultuurimälestiste Register (Estniskt kulturarvsregister), Kultuse- ja ohvrikivi 12593, Tumala, benämns i texten som (Muinas.ee3):
<https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=12593>
[2022-11-24]

Eesti Muinas Kultuurimälestiste Register (Estniskt kulturarvsregister), Kultusekivi 9338, Annikvere, refereras i texten som (Muinas.ee4):
<https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=imagegallery&id=9338>
[2022-12-29]

Eesti Muinas Kultuurimälestiste Register (Estniskt kulturarvsregister), Kultuse- ja ohvrikivi 12929, Vihavu, refereras i texten som (Muinas.ee5):
<https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=imagegallery&id=12929>
[2022-12-29]

Eesti Muinas Kultuurimälestiste Register (Estniskt kulturarvsregister), Kultuse- ja ohvrikivi 13371, Vasara, refereras i texten som (Muinas.ee6):
<https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=13371>
[2022-12-29]

Eesti Muinas Kultuurimälestiste Register (Estniskt kulturarvsregister), Kultuse- ja ohvrikivi Hiiekivi / Verekivi, 11990, Põikma, refereras i texten som (Muinas.ee7):

<https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=11990>
[2022-12-29]

Eesti Muinas Kultuurimälestiste Register (Estniskt kulturarvregister), Kultuse- ja ohvrikivi, 12519, Aljava, refereras i texten som (Muinas.ee8):
<https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=imagegallery&id=12519> [2022-12-29]

Iceland Institute of Natural History, refererat i texten som (ni.is):

Iceland Institute of Natural History, 2022, Geology, Bedrocks – Rocks:
<https://www.ni.is/en/geology/bedrock/rocks#:~:text=Extrusive%20volcanic%20rocks%20predominate%20in,tholeiite%2C%20gabbro%2C%20and%20rhyolite>. [2022-12-02]

Institutet för Språk Och Folkminnen, refererat i texten som (Isof.se):

ISOF (Institutet för Språk Och Folkminnen), 2020: Lär dig mer om de nordiska språken, Finsk-ugriska språk, refereras i texten som (Isof.se1): <https://www.isof.se/lar-dig-mer/kunskapsbanker/lar-dig-mer-om-de-nordiska-spraken/finsk-ugriska-sprak>
[2022-11-24]

ISOF (Institutet för Språk Och Folkminnen), 2020: Lär dig mer om de nordiska språken, Nordiska språk, refereras i texten som (Isof.se2): <https://www.isof.se/lar-dig-mer/kunskapsbanker/lar-dig-mer-om-de-nordiska-spraken/nordiska-sprak> [2022-11-24]

Kulturmiljölag (1988:950), Sveriges riksdag: https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/kulturmiljolak-1988950_sfs-1988-950
[2022-12-29]

Muinsuskaitseadus (MuKS) – Estnisk arvskyddslag, refererat i texten som (MuKS):
Muinsuskaitseadus (MuKS), 2019: <https://www.riigiteataja.ee/akt/119032019013>
[2022-12-16]

Naturhistoriska Riksmuseet, refereras i texten som (Nrm.se):

Naturhistoriska Riksmuseet, 2022, Jordklotets utveckling, Att mäta geologisk tid, refereras i texten som (Nrm.se1):
<https://www.nrm.se/faktaomnaturenochrymden/geologi/jordklotetsutveckling/attmatageologiskt184.html> [2022-12-07]

Naturhistoriska Riksmuseet, 2020, Fakta om naturen och rymden, geologi, Sveriges geologi, Fennoskandiasberggrund, refereras i texten som (Nrm.se2):
https://www.nrm.se/faktaomnaturenochrymden/geologi/sverigesgeologi/fennoskandiasberggrund.1117_se.html [2022-12-02]

Rae Vald (Rae Kommun), refererat it texten som (Rae.ee):

Rae Vald (Rae Kommun), Külalisele, vaatamisväärsused, Lehmja Tammik (information om naturreservatet Lehmja Tammik), refereras i texten som (Rae.ee):
<https://www.rae.ee/lehmja-tammik> [2022-12-07]

Riksantikvarieämbetets hemsida, refererat i texten som (Raa.se):

RAÄ (Riksantikvarieämbetet), App Fornsök, sökord ”skålgrop” refereras i texten som (Raa.se2): <https://app.raa.se/open/fornsok> [2022-11-24]

RAÄ (Riksantikvarieämbetet), App Fornsök, Sökord ”brudparet” refereras i texten som (Raa.se5): <https://app.raa.se/open/fornsok/lamning/500897f8-cb3b-46cc-b5a1-2e2e57cae7d9> [2022-12-14]

RAÄ (Riksantikvarieämbetet), 2017, Hällristningsområdet Tanum, Förklarar vad en hällristning är varav skålgropar nämns, refereras i texten som (Raa.se1):
<https://www.raa.se/evenemang-och-upplevelser/upplev-kulturarvet/varldsarv-i-sverige/alla-varldsarv-i-sverige/hallristningsområdet-tanum/#:~:text=Omr%C3%A5det%20i%20Tanum%20best%C3%A5r%20av,h%C3%A4llristningar%20och%20nya%20uppt%C3%A4cks%20st%C3%A4ndigt> [2022-11-28]

RAÄ (Riksantikvarieämbetet) 2017, Runstenar och andra länder, refereras i texten som (Raa.se3): <https://www.raa.se/kulturarv/runor-och-runstenar/runskolan/runstenar-och-andra-lander/#:~:text=P%C3%A5%20Island%20finns%20det%20inte,Isle%20of%20Man%20till%20exempel.> [2022-12-02]

RAÄ (Riksantikvarieämbetet) 2017, Runstenar i Sverige, Södermanland, om bergarter och runstenar, refereras i texten som (Raa.se4): <https://www.raa.se/kulturarv/runor-och-runstenar/runstenar-i-sverige/sodermanland/> [2022-12-02]

RAÄ (Riksantikvarieämbetet) 2017, Runor och Runstenar, Runskolan, Runstenar, refereras i texten som (Raa.se5): <https://www.raa.se/kulturarv/runor-och-runstenar/runskolan/runstenar/> [2022-12-16]

Researchgate.net, refererat i texten kap 3.2 om Andres Tvauris lättillgängliga forskning om skålgropsstenar på engelska: Tvauri Andres, 1999, Cup-marked stones in Estonia:
https://www.researchgate.net/publication/26428184_Cup-Marked_Stones_in_Estonia
[2022-11-28]

Saarte Häll Arhiiv, 2017, Artikel om en rånad skålgropssten på Muhu, refereras i texten som (Vinni 2017):

Vinni, Raul, 2017, Kultusekivi varastati paljaks (kultstenen rånades bar):
<https://arhiiv.saartehaal.ee/2017/04/07/kultusekivi-varastati-paljaks/> [2022-12-18]

Svenska Akademiens Ordböcker, SAOB, refereras i texten som (Svenska.se):

SAOB, 1924, förklaring av vad Fennoscandia betyder, refereras i texten som (Svenska.se1):
https://svenska.se/saob/?sok=fennofili&pz=6#U_F443_18433 [2022-12-02]

Svenska Akademiens OrdLista, SAOL, refererast i texten som (svenska.se):

SAOL, 2015, förklaring av vad Kult betyder, refereras i texten som (Svenska.se2):

<https://svenska.se/tre/?sok=kult&pz=1> [2022-12-14]

SAOL, 2015, förklaring av vad Religion betyder, refereras i texten som (Svenska.se3):

<https://svenska.se/tre/?sok=religion&pz=1> [2022-12-14]

Sveriges Geologiska Undersökning, refereras i texten som (Sgu.se):

Sveriges Geologiska undersökning, Bergarter, refereras till i texten som (Sgu.se):

<https://www.sgu.se/om-geologi/berg/bergarter/> [2022-12-02]

UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization), refereras i texten som (unesco.org):

UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization), World Heritage Convention, Historic Centre (Old Town) of Tallinn: <https://whc.unesco.org/en/list/822/> [2022-12-16]

Vitlycke Museum, refereras i texten som (Vitlyckemuseum.se):

Vitlycke Museum, 2020, Lökeberggristningen, en text om berggrunder och hållristningar, refereras till i texten som (Vitlyckemuseum.se1):

<https://www.vitlyckemuseum.se/aktiviteter/upplevtanumsvarldsarv/besoksmal-utanfor-varldsarvet/lokebergsristningen/> [2022-12-02]

Vitlycke Museum, 2016, Vitlyckehällen, en text om vitlyckehällen vilken innehåller hållristningen ”brudparet”, refereras i texten som (Vitlyckemuseum.se2):

<https://www.vitlyckemuseum.se/tanums-varldsarv/vitlyckehallen/> [2022-12-14]

Muntliga källor:

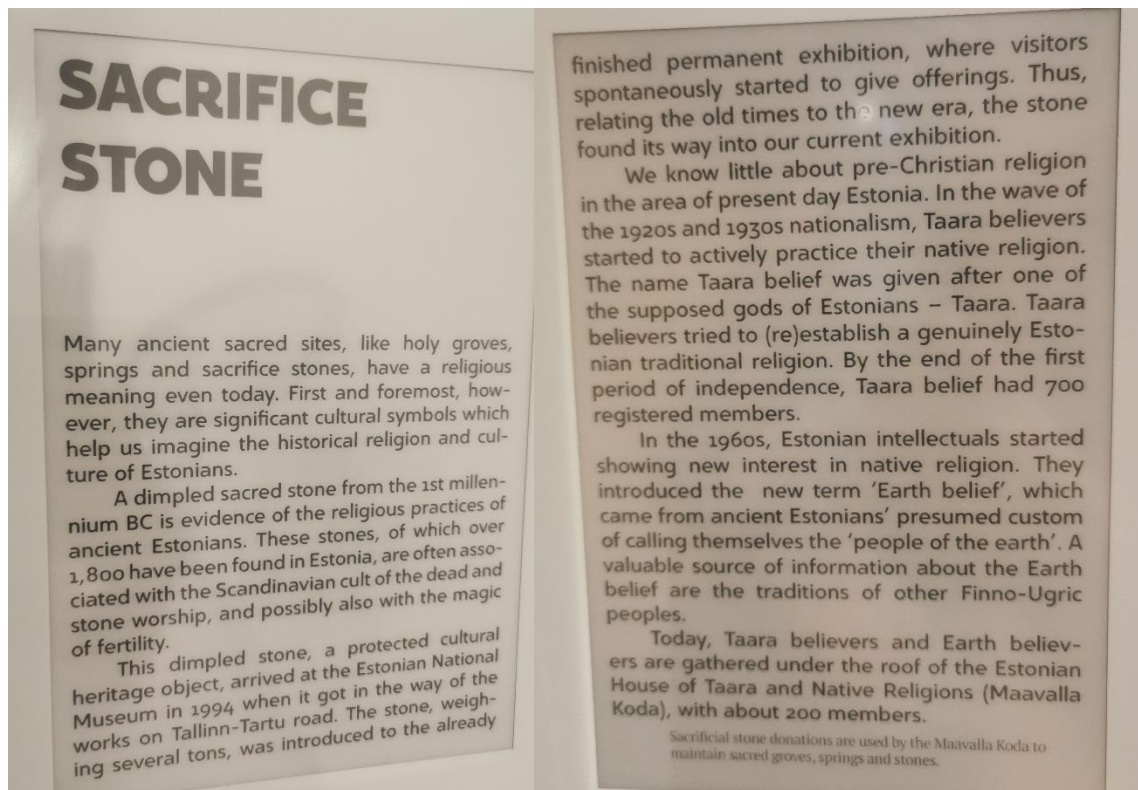
18 november 2022 – E-mail korrespondens med Eleonora Lisette Rjabinin om arkivbildsanvändning, författaren innehar interaktionen

3 oktober 2022 – E-mail korrespondens med Ülo Valk, författaren innehar interaktionen

30 augusti 2022 – E-mail korrespondens med Pille Runnell, författaren innehar interaktionen

30 augusti 2022 – E-mail korrespondens med Kätlin Jansons kordinator Tartu Universitet, författaren innehar interaktionen

Museiinformation ERM (Eesti Rahva Muuseum) 2022, refereras i texten som (Erm 2022):

Bilderna är tagna av Pirso, Elin, 2022-06-17, vid ett besök på ERM, bilderna föreställer informationsskylten som står framför museets skålgropssten.

Bildförteckning:

Omslagsbild: M. Koppel, 2009, Kultusekivi, Saremaa.

<https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=imagegallery&id=12261> (19. 12. 2022)

Figur 1: Lesknaiste ohvrikivi, EKM j 8218 G 7883, Eesti Kunstimuuseum SA,

http://www.muis.ee/en_GB/museaalview/1485209 [2022-12-29]

Figur 2: A. M, Tallgren, 1921, Kultuse- ja ohvrikivi, Silmakivi, Saaremaa.

<https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=imagegallery&id=12592> (29. 12. 2022)

Figur 3: Pikne Kama, 2021, Kultuse- ja ohvrikivi, Silmakivi, Saaremaa.

<https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=imagegallery&id=12592> (29. 12. 2022)

Figur 4: Pikne Kama, 2021, Kultuse- ja ohvrikivi, Saremaa.

<https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=imagegallery&id=12593> (29. 12. 2022)

Figur 5: Jung, Jaan, 1898: *Muinasaja teadus - Eestlaste maalt: kohalised muinasaja kirjeldused Liivimaalt, Pernu ja Wiljandi maakonnast* (Forntida vetenskap – från esternas land: lokala beskrivningar av forntid i Livland, Pernu och Wiljandi län). Vol 2. A. Grenzstein, Estland, s. 196. Bilden har beskurets av författaren.

Figur 6: Pass 7, Kuupäev, 1974, Kultusekivi, Annikvere.
<https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=imagegallery&id=9338> (29. 12. 2022)

Figur 7: Renet Pirso, 2022, Illustration av Estlands länsgränser i förhållande till skålgropsstenar i färgkodning.

Figur 8: H. Joonuks, 1978, Kultuse- ja ohvrikivi, Nõiakivi, Harju maakond.
<https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=imagegallery&id=18734> (29. 12. 2022)

Figur 9: A. Vindi, 1996, Kultuse- ja ohvrikivi, Viljandi maakond.
<https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=imagegallery&id=13371> (29. 12. 2022)

Figur 10: O. Köll, 1980, Kultuse- ja ohvrikivi, Viljandi maakond.
<https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=imagegallery&id=13371> (29. 12. 2022)

Figur 11: Elin Pirso, 23/04-2022, Ohvrikivi – Ussikivi, Saku, Estland.

Figur 12: A. Rospu, 2020, Kultuse- ja ohvrikivi, Hiiekivi / Verekivi, Rapla maakond.
<https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=imagegallery&id=11990> (29. 12. 2022)

Figur 13: E. Tõnisson, 1974, Kultuse- ja ohvrikivi, Hiiekivi / Verekivi, Rapla maakond.
<https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=imagegallery&id=11990> (29. 12. 2022)

Figur 14: Elin Pirso, 15/06-2021, Kollage av Kalevipoeg statyerna, Vana-Mustamäe, Tallinn, Estland.

Figur 15: Elin Pirso, 15/06-2022, Kollage av frihetsmonumenten i Jõelähtme, Jõelähtme, Estland.

Figur 16: Elin Pirso, 17/06-2022, Kollage av skålgropsstenen på ERM, Tartu, Estland.

Figur 17: Silt, Arheoloogiamälestis kultusekivi - Heavaimu kivi, ERM TM E 1173, Eesti Rahva Muuseum, http://www.muis.ee/en_GB/musealview/3933967 [2022-12-29]

Figur 18: Mana Kaasik, 2011, Vana hiietamm annipaeladega Lääne-Virumaa Viru-Nigula valla Samma küla Tammealuse hiies. Tagaplaanil ohvrikivi.
https://et.wikipedia.org/wiki/Hiis#/media/Fail:Tammealuse_hiis.JPG [2022-12-29]

Figur 19: Pulmakombestik: proutpaar pulmavanemaga Toomemäel ohvrikivi juures, ERM Fk 2909:1696, Eesti Rahva Muuseum, http://www.muis.ee/en_GB/museaalview/902799 [2022-12-29]

Figur 20: Elin Pirso, 29/12-2022, bild av författaren tillsammans med en skålgropssten 18956 och tillhörande skylt, Saue, Estland.